

Porodica Rafajović, Kalemegdan, Beograd, 1934, fotografija iz privatne kolekcije Bože Rafajovića

PORTRETI I SEĆANJA JEVREJSKE ZAJEDNICE SRBIJE PRE HOLOKAUSTA

*Projekat Saveza jevrejskih opština Srbije za
očuvanje sećanja i edukaciju o Holokaustu*

Priručnik za nastavnike i nastavnice

**PORTRETI I SEĆANJA
JEVREJSKE ZAJEDNICE U SRBIJI
PRE HOLOKAUSTA**

Autorke:

Sonja Viličić
dr Dragana Stojanović
Đenka Mihajlović
Vera Mevorah

Priručnik za nastavnike i nastavnice

Autorke: Sonja Viličić, dr Dragana Stojanović, Đenka Mihajlović, Vera Mevorah

Saradnici: Danijela Danon, Rabin Isak Asiel

Recenzentkinje: Nada Banjanin Đuričić, dr Mladenka Ivanković

Izdavač: Savez jevrejskih opština Srbije

Lektor: Nikola Filipović

Prelom: Aleksa Milanović

Korice: Andrea Palašti i Aleksa Milanović

Ilustracije: Nikola Filipović

Štampa: Studio DENIK, Novi Sad

Tiraž: 300

Projekat finansira Evropska unija
Stavovi izneti u ovom priručniku ne
odražavaju nužno stavove Evropske komisije

Haver Srbija

Sadržaj

Recenzije priručnika / 5

Uvod / 9

PRVI DEO

Od početka do danas / 13

Kratka istorija Jevreja na prostoru današnje Srbije / 15

Život Jevreja na prostoru Srbije između dva rata / 18

Opšta hronologija jevrejskog naroda / 21

Kratka jevrejska istorija gradova u današnjoj Srbiji / 23

Hronologija događaja do Drugog svetskog rata / 42

Predlog radionica za rad sa učenicima pre izložbe / 49

Radionica: Život pre... / 50

Radionica: Portreti i sećanja / 55

Radionica: Značenje simbola / 59

Predlog literature i filmova za dalje proučavanje teme / 65

Bibliografija i preporuke za dalje čitanje / 67

DRUGI DEO

Podučavanje o Holokaustu / 71

Da se nikad ne zaboravi:

Holokaust i njegovo mesto u istoriji dvadesetog veka / 80

Holokaust na prostorima današnje Srbije: 1938-1944 / 83

Antisemitizam / 85

Hronologija događaja tokom Holokausta / 88

Predlog radionica za rad sa učenicima pre ili nakon izložbe / 91

Radionica: Početak stradanja / 92

Antijevrejski zakoni u Kraljevini Jugoslaviji / 97

Radionica: Porodica Salom / 98

Predlog literature i filmova za dalje proučavanje teme / 102

Bibliografija i preporuke za dalje čitanje / 104

Jevreji u Srbiji danas / 105

Znameniti Jevreji na teritoriji današnje Srbije od 1990. godine do danas / 108

Recenzije priručnika *Portreti i sećanja jevrejske zajednice u Srbiji pre Holokausta*

Nada Banjanin Đuričić

profesorka sociologije u Železničkoj tehničkoj školi u Beogradu

Rukopis *Portreti i sećanja jevrejske zajednice u Srbiji pre Holokausta* (autorke: Sonja Viličić, Dragana Stojanović, Đenka Mihajlović i Vera Mevorah) je istorijski i edukativni priručnik za nastavnike. Sastoji se iz dva dela, iz dve povezane celine; prva govori o životu i istoriji Jevreja na prostoru današnje Srbije između dva svetska rata, a druga o Holokaustu, o stradanju Jevreja tokom Drugog svetskog rata. Oba dela, pored teorijskih članaka, sadrže i detaljno opisane radionice koje nastavnici i profesori mogu realizovati sa učenicima viših razreda osnovne škole i sa srednjoškolcima. Oba dela sadrže pažljivo odabran i iscrpan spisak literature i filmova za dalje i dublje bavljenje temom, tako da nastavnici, u skladu sa svojim interesovanjima, mogu da izaberu poneki naslov, a i da ga preporuče svojim učenicima. Priručnik je dobro tehnički opremljen, ilustrovan, sadrži CD sa odabranim priložima, fotografijama, klipovima i drugim sadržajima koji se mogu koristiti na časovima.

Priručnik je osmišljen kao deo projekta čiji je cilj da osvetli život jevrejske zajednice na prostoru današnje Srbije u periodu između dva Svetska rata; to je dodatni štampani materijal koji prati istoimenu izložbu. Izložba će biti postavljena početkom 2015. u sedam gradova (Beograd, Kragujevac, Niš, Novi Sad, Šabac, Zrenjanin, Subotica) koji su u međuratnom periodu bili centri jevrejske kulture u Srbiji. Prvi deo rukopisa se završava tekstem koji govori o prisustvu i životu Jevreja i jevrejskih zajednica u današnjoj Srbiji. Isto tako, on podseća i na teškoće sa kojima se Jevreji u svetu ponovo suočavaju, od netolerancije do savremenih oblika ispoljavanja antisemitizma. Ovim se otvara i savremena perspektiva, celovitost, uvid u povezanost prošlosti i sadašnjosti.

Istorijski članci su napisani pitko, čitko, značajki, uz korišćenje relevantne i pouzdane literature; ne opterećuju suvišnim informacijama, a opet, pružaju dovoljno materijala da se nastavnik, koji nije posebno upućen u temu, podrobno o njoj obavesti i da sa sigurnošću, bez straha, otpočne čas u svojoj učionici. U Priručniku će lako naći odgovore na moguća pitanja svojih učenika. Predložena scenarija radionica su dobro osmišljena i precizno formulisana, prilagođena uzrastu učenika, poštuju pedagoške norme i zahteve, sadrže jasne instrukcije za učenike i uputstva koja su nastavnicima potrebna tokom realizacije časova. U isto

vreme, scenarija nisu obavezujuća; ostavljaju mogućnost izmene tako da se mogu prilagoditi specifičnim uslovima i potrebama određenih učenika i odeljenja.

Danas, u obilju literature o Holokaustu, veoma su retki priručnici za nastavnike na srpskom jeziku, te ovaj rukopis predstavlja dragocen i inspirativan nastavni materijal. Posebno je značajan prvi deo Priručnika koji će učenicima, uz poštovanje pedagoških zahteva, kroz obične životne priče, približiti tradiciju: jedinstvenost, kolorit, simboliku i bogatstvo jevrejske kulture i religije. Ovo je od izuzetnog značaja, jer je jedan od osnovnih principa pedagoške filozofije Jad Vašema (svetskog memorijalnog, dokumentacionog, edukativnog, naučnog i istraživačkog centra za izučavanje Holokausta, u Jerusalimu) – ne dozvoliti da učenici poistovete jevrejski narod sa Holokaustom. Preporuka je sledeća: „Kada želite da poučavate svoje učenike o Holokaustu, ne počinjite sa Holokaustom. Počnite pričom o jevrejskom narodu, o njihovoj tradiciji, religiji i kulturi; počnite pričom o životu i običajima Jevreja u vašem neposrednom okruženju, pre rata. Pružite učenicima imena i lica ljudi, njihove biografije i portrete, to je važna tačka za empatiju...“ I pored ovako jasnog i precizno formulisanog principa, mali je broj nastavnika i edukatora koji ga se pridržavaju. Utoliko je značajnije pojavljivanje ovog Priručnika koji, na oko 100 stranica, nudi teme, sadržaje i metode, te time omogućuje i olakšava novu, kvalitativno dugačiju pedagošku praksu poučavanja o Holokaustu. On pruža mnogo, ali pre svega, upravo ono što nedostaje.

Rukopis *Portreti i sećanja jevrejske zajednice u Srbiji pre Holokausta* je pregledan i sistematičan, sadržajan i slikovit, podsticajan i lako primenljiv, te zavređuje štampanje. Preporučuje se nastavnicima i edukatorima koji rade se mladima da ga koriste kao osnovno, pomoćno ili dodatno štivo koje će doprineti obogaćivanju njihove nastavne prakse.

Dr Mladenka Ivanković

Naučni saradnik Instituta za noviju istoriju Srbije

Rukopis za priručnik Priručnik za nastavnike i nastavnice Portreti i sećanja jevrejske zajednice u Srbiji pre Holokausta je rezultat autorskog tima saradnica i volonterki organizacije Haver Srbija koji čine Sonja Vilčić, Dragana Stojanović, Đenka Mihajlović i Vera Mevorah. Priručnik se sastoji iz dva podjednako važna dela, obrazovnog i vaspitnog.

U tekstu obrazovnog dela se govori o povesti Jevreja na prostorima bivše Jugoslavije i Srbije.

Jevreji su uvek bili lojalni građani Kraljvine Jugoslavije i Srbije. Poštovali su zakone i davali značajan udeo u privrednom, kulturnom i umetničkom životu svoje države. U priručniku se na jasan i jednostavan način govori o načinu života jevrejske zajednice i o načinu na koji se ona uklapala u model građanskog društva većinske sredine. Jevrejska zajednica nije težila asimilaciji. Poštovala je svoj entitet, ali je poštovala i nacionalna, verska prava i kulturu ostalih naroda.

Tekst vaspitnog dela priručnika je prepun podataka o životu vitalne jevrejske zajednice. Tekst govori o organizaciji privrednog, verskog, kulturnog, sportskog života. On je, poglavito, istorija srbijanskih Jevreja, prikazana u gradovima u kojima je jevrejsko stanovništvo bilo najbrojnije. Tekst je pisan na jasan način, što ga može preporučiti i stručnom, ali i nestručnom čitaocu, kao štivo.

Tekst je originalan, mada se temelji na stručnoj literaturi. Njegova originalnost je u načinu pisanja i načinu približavanja stručne literature ljudima koji nisu iz struke, koji joj daje jasnoću i čitljivost.

Oba dela knjige, i obrazovni i vaspitni, sadrže spisak literature, spiskove filmova i radionice kojima bi učenici i ostali učesnici mogli da se dalje bave na temu života srbijanskih Jevreja pre rata i u vreme Holokausta.

Knjiga, odnosno priručnik, Portreti i sećanja jevrejske zajednice u Srbiji pre Holokausta ima jako značajan edukativni deo. Ovaj priručnik je zamišljen kao edukativni materijal namenjen onima koji žele da se informišu o temama vezanim za jevrejsku zajednicu i kulturu, kao i za Holokaust. Namanao je nastavnicima koji žele da podučavaju učenike o Holokaustu kroz metodologiju neformalne edukacije. Poseban kvalitet priručnika je koncepcija njegovih radionica.

Preporučujem rukopis knjige, odnosno priručnika, za štampu.

Uvod

Projekat *Portreti i sećanja jevrejske zajednice Srbije pre Holokausta* je inicijativa Saveza jevrejskih opština Srbije za očuvanje sećanja i obrazovanje o Holokaustu. Ova inicijativa, svojim pristupom ima za cilj promovisanje ljudskih prava, kulturne raznolikosti, tolerancije tj. interkulturalnosti. Projekat se posebno obraća mladoj generaciji, nezavisno od njene verske pripadnosti.

Oživljavanje sećanja na Jevrejsku zajednicu Srbije pre Holokausta treba da bude polazna tačka za obrazovanje o Holokaustu, sa namerom da se tragedija Holokausta sagleda u mnogo širem kontekstu, prenošenjem univerzalne poruke o jednakosti svih ljudi, humanosti i toleranciji, i stalnoj budnosti kako bi se sačuvala ove vrednosti da buduće generacije nikada ne zadesi ista sudbina koja je zadesila žrtve Holokausta.

Prvi korak u realizaciji ovog projekta je stvaranje arhive fotografija članova jevrejske zajednice u Srbiji pre Holokausta (u periodu od 1919. do 1942.) i svedočenja Jevreja koji su preživeli Holokaust.

Drugi korak je izložba ovih fotografija uz prateći obrazovno-vaspitni program koji se odnosi na Holokaust i razmatra s tim u vezi savremene probleme u ostvarenju ljudskih prava i vrednosti. Pre izložbe, kao i na samoj izložbi obrazovni deo programa treba da probudi empatiju kod učenika i pokrene ih da diskutuju i postavljaju pitanja o toleranciji, dostojanstvu, jednakosti i ljudskim pravima.

Posledice Holokausta na jevrejsku zajednicu vrlo jasno ukazuju koliko su presudni tolerancija, uvažavanje ljudskih prava i kulturnih različitosti u jednom društvu. Holokaust je jedan od najvećih genocida zabeleženih u istoriji. U Srbiji je tokom Holokausta ubijeno 83% posto jevrejske populacije. Godine 1940. na teritoriji današnje Srbije je živelo 33 800 Jevreja, a mnogi gradovi i varoši u Srbiji imali su snažne, dinamične i vrlo aktivne zajednice koje su vekovima davale značajan doprinos društvu na svim poljima, u politici, umetnosti, nauci i trgovini, itd. Samo je 5746 Jevreja sa teritorije današnje Srbije preživelo Drugi svetski rat. Danas jevrejska zajednica u Srbiji broji manje od 4000 članova.

Smatramo da se sećanje na postojanje ove zajednice pre Holokausta mora sačuvati i da su vizuelna svedočenja ljudi koji su preživeli Holokaust izuzetno moćno sredstvo za očuvanje tog sećanja i otvaranje novih pitanja o toleranciji i kulturnim različitostima savremenog društva.

Priručnik *Portreti i sećanja jevrejske zajednice u Srbiji pre Holokausta* je datak istoimenoj izložbi i projektu čiji je cilj da osvetli život jevrejske zajednice na prostoru današnje Srbije u periodu između dva Svetska rata. Obrazovanje o Holokaustu ne bi trebalo da započne bez oživljavanja sećanja na aktivan život jevrejske zajednice Srbije u periodu pre Holokausta. Izložba će biti postavljena u sedam gradova (Beograd, Kragujevac, Niš, Novi Sad, Šabac, Zrenjanin, Subotica) koji su u međuratnom periodu bili centri jevrejske kulture i života na pomenutom prostoru.

Priručnik je nastao u saradnji *Saveza jevrejskih opština Srbije* i organizacije *Haver Srbija* i zamišljen je kao obrazovno-vaspitni materijal namenjen onima koji su zainteresovani da se informišu o temama vezanim za jevrejsku zajednicu i kulturu na prostoru današnje Srbije i za Holokaust. Priručnik je namenjen i onima koji su u kontekstu datih tema zainteresovani da učestvuju u podučavanju dece, učenika i mladih kroz metodologiju interaktivnog formalnog i neformalnog obrazovanja. Teme kojima se priručnik bavi aktuelne su i široko primenljive, budući da takođe dotiču pitanja suzbijanja diskriminacije, stereotipizacije i rada na razvoju poštovanja različitosti i bogatstva kultura u savremenom društvu, što su ujedno i teme na kojima organizacija *Haver Srbija* aktivno radi kroz obrazovne projekte namenjene svim generacijama.

Ovaj priručnik sadrži predlog obrazovno-vaspitnih radionica za rad sa decom školskog uzrasta koje se mogu realizovati pre posete izložbi *Portreti i sećanja jevrejske zajednice u Srbiji pre Holokausta*, kao i materijal koji se bavi pitanjima obrazovanja o Holokaustu i istorijom jevrejskog naroda na prostorima današnje Srbije. Priručnik nudi i predloge za dalja čitanja i upoznavanja sa ovom tematikom.

Savez jevrejskih opština Srbije je krovna organizacija jevrejskih opština, koja predstavlja jevrejsku zajednicu Srbije u zemlji i inostranstvu, i vodi poverene joj poslove radi ostvarenja zajedničkih ciljeva za celu zajednicu. Savez je osnovan 1919. godine kako bi pomagao i zastupao interese brojnih manjih jevrejskih zajednica u novoj jugoslovenskoj državi. Sedište Saveza je u Beogradu. Ciljevi Saveza su: očuvanje identiteta jevrejskog naroda kao i tradicije i običaja; iniciranje i podržavanje aktivnosti u oblasti jevrejske kulture i obrazovanja; obrazovanje dece i omladine; *Cedaka* – humanitarni rad i socijalna aktivnost zasnovana na principima jevrejske solidarnosti; suprotstavljanje asimilaciji jevrejske zajednice, uz poštovanje verskih, nacionalnih i etničkih prava, tradicija i kultura ostalih naroda; suprotstavljanje antisemitizmu, rasnoj netrpeljivosti i svakom obliku mržnje i diskriminacije, te narušavanju osnovnih ljudskih prava i sloboda; očuvanje sećanja na Holokaust; održavanje posebnih veza sa jevrejskim zajednicama okolnih zemalja, udruženjem Jevreja iz bivše Jugoslavije u Izraelu, sa državom Izrael i drugim delovima jevrejskog naroda u svetu.

Priručnik su napisale i sastavile saradnice i volonterke organizacije *Haver Srbija*: Sonja Viličić, Dragana Stojanović, Đenka Mihajlović i Vera Mevorah.

Elektronska verzija priručnika: www.jevrejipamte.org/prirucnik

PRVI DEO

Od početka do danas

Jevreji su jedan od najstarijih naroda na svetu sa neprekidnom istorijom dugom najmanje četiri hiljade godina. Oni su jedan od mnogih naroda nastalih na antičkom Bliskom istoku krajem drugog milenijuma pre nove ere. Poreklom iz oblasti nekadašnje Mesopotamije (današnji Irak), prema jevrejskom predanju Jevreji postaju narod (u smislu plemenskog ujedinjenja i razvoja „nacionalne“ svesti) nakon egipatskog ropstva, u zemlji Izrael, gde su tokom gotovo hiljadu godina imali svoju državu uz samo jedan manji prekid. Tokom ovog perioda ponekad su imali svoju nezavisnost, a ponekad su bili pod vlašću velikih carstava tog vremena: asirskog, vavilonskog, persijskog, grčkog ili rimskog. Najveći deo istorije koja govori o životu Jevreja u to vreme pronalazimo u Tanah-u (u hrišćanstvu poznatom kao Stari Zavet).

Poreklo naziva Jevreja

Naziv *Jevrejin* potiče od hebrejske reči *Ivri* (*ever* na hebrejskom znači obala, prečatin, došljak), kasnije prenete u grčki jezik u obliku *Ebraioi* nakon čega dolaskom Jevreja preko Soluna reč dobija svoj slovenizirani oblik *Jevreji*.

Reč *Izraeličanin* takođe korišćena na našim prostorima izvedena je iz hebrejske reči *Jisraeli*. U drugim jezicima slično pronalazimo nazive *Israelite*, *Izraelas*, *Izrailj*, isl.

Naziv *Čivutin* ili *Čifuti* zveden je iz persijske reči Džuhud odakle je Turci preuzimaju kao reč *C'fut*. Tek odlaskom Turaka ovaj naziv za Jevrejina dobija negativnu konotaciju.

Naziv *Židov* dolazi od hebrejskog imena iz starog zaveta - *Jhudi*. Između ostalog iz istog imena izvedena je i engleska reč *Jew*.

U X veku p.n.e Jevreji ustanovljavaju kraljevinu u okviru koje je izgrađen i Prvi hram – Solomonov hram (nazvan po trećem kralju Kraljevine Izrael) – tadašnji centar religijskog i društvenog života. Prvi hram srušen je 586. godine p.n.e. tokom vavilonskog osvajanja Judeje (931. godine p.n.e. Kraljevina Izrael se deli na Judeju i Izrael), nakon čega su Jevreji potpali pod vlast Vavilonskog carstva. Nakon više decenija u vavilonskom ropstvu, Jevreji se vraćaju u Judeju gde grade Drugi hram – Irodov hram čija je izgradnja završena oko 522. godine p.n.e. (Irod je bio kralj Judeje koji je vladao od 37. do 4. godine p.n.e. Hram je izgrađen – obnovljen pre njegove vladavine, ali je dobio ime po njemu usled opsežne rekonstrukcije koju je Irod poduzeo, a koja je Hramu dala finalni izgled, prema kome je i postao prepoznatljiv).

U I veku pre nove ere jevrejsku državu su osvojili Rimljani, koji su 70. godine nove ere uništili Irodov hram koji je, kao i Prvi hram, Jevrejima bio centar religije, života i njihove veze sa Bogom. Razaranje Drugog hrama prouzrokovalo je masovno iseljavanje Jevreja iz njihove zemlje.

Sa ovim počinje *galut* – jevrejska dijaspora. Jevreji se raseljavaju širom teritorija Evrope, Severne Afrike i Azije gde osnivaju svoje zajednice. Unutar ovih zajednica razvio se poseban način života koji više nije bio zasnovan i skoncentrisan oko Hrama, već oko posebnih institucija od kojih su centralno mesto imali sinagoga i mesta učenja religioznih knjiga i zakona (*Bet Midraš*). Jevreji su učili tradicionalne svete spise (*Toru* i *Tanah* – u hrišćanstvu poznat kao Stari Zavet), a uporedo sa tim pisali su pravne i druge knjige, od kojih su najpoznatije knjige *Talmuda*. Sa jevrejskom dijasporom počinje period, u judaizmu poznat kao *Period rabina* (70.godine p.n.e – 500. godine n.e.). Tokom ovog perioda intelektualne vođe Jevreja bili su rabini. Kao veliki poznavaoци pisane tradicije predvodili su i usmeravali jevrejsko stanovništvo na poseban način života definisan *halahom* (kolektivno telo jevrejskih verskih zakona izvedenih iz pisanog i usmenog predanja). Tokom cele istorije jevrejske dijaspore, Jevreji su negovali svoju vezu sa zemljom Izrael, zemljom iz koje su po predanju verovali da su proterani zbog neuspeha da žive životom koji je Bog od njih očekivao. Vremenom postaju narod poznat po svojoj raseljenosti po celom svetu.

U četvrtom veku n.e. hrišćanstvo zvanično nastaje kao religija. Judeja (današnji Izrael) postaje i hrišćanska Sveta zemlja što podstiče hrišćansko hodočašće i naseljavanje na ovu teritoriju.

Položaj Jevreja u većini hrišćanskih zemalja tokom srednjeg veka bio je nesiguran. Takav položaj bio je uslovljen povremenim potrebama vlasti za uslugama jevrejskih trgovaca, čime bi Jevreji sticali određene povlastice i mogućnosti za rad, ali i stavovima crkve prema Jevrejima koji su bili preovlađujuće negativni. Među evropskim, pretežno hrišćanskim stanovništvom, vladalo je ustaljeno mišljenje o Jevrejima kao bogobicama, čiji potomci moraju snositi krivicu za razapinjanje Hrista. Tipične za ovaj period bile su pojave klevete o ritualnim ubistvima kod Jevreja, kao i lažne optužbe da Jevreji izazivaju kugu. Ove glasine rezultirale su velikom netrpeljivošću prema Jevrejima. Usledio je i razvoj stereotipa o Jevrejima kao zelenašima i krvopijama, nakon kojih su često sledila ubistva, pogromi i uništavanje jevrejske imovine.

I pored nesigurnog položaja u većini evropskih gradova gde su živeli, aškenaski Jevreji su tokom srednjeg veka razvijali svoju filozofsku i teološku misao i kulturu. Srednjovekovni evropski Jevreji, pod pritiskom većinski neprijateljskog hrišćanskog okruženja, živeli su u zasebnim ograđenim delovima grada – *getima* – u kojima su bili okrenuti jedni drugima.

Tokom srednjeg veka, u zemljama pod turskom vlašću, Jevreji su bili u mnogo boljem položaju nego u hrišćanskim zemljama. Turci su cenili njihovu sposobnost u zanatima i trgovini, ali, pre svega, obrazovanost i pismenost koja je u to vreme bila retka. Kao i drugi nemuslimanski živalj, bili su drugorazredni građani, ali su imali izvesnu autonomiju unutar svojih zajednica.

Kada su Jevreji počeli da ulaze u moderno doba, u XIX i XX veku, usledile su mnoge promene kod onih koji su sebe smatrali Jevrejima. Sakrivanje jevrejskog identiteta kao i prelazak na drugu veru, pretežno hrišćanstvo, karakteristični su za ovaj period. Neki Jevreji odbacuju etnički aspekt jevrejskog identiteta i definišu sebe samo kroz religiju. Neki pak odbacuju ili modernizuju tradicionalne religiozne poglede na judaizam i vide sebe više kao etničku grupu ili kulturu. U ovom smislu, Jevreji počinju da definišu sebe izvan religijskih okvira.

U kasnijim godinama XIX veka, najviše među sekularnim Jevrejima, razvio se pokret koji se zalagao za ideologiju po kojoj Jevreji treba da ulože napor kao narod i povrate svoju drevnu Zemlju kako bi se ponovo nastanili tamo. Ovaj pokret je doveo do osnivanja moderne države Izrael i poznat je pod nazivom *cionizam*.

Cionizam

Osnovne ideje cionizma streme definisanju i očuvanju jevrejskog identiteta i osnivanju jedinstvene države jevrejskog naroda. Otac cionističkog pokreta dr Teodor Hercl bio je unuk zemunskog staklara Mojzesa Hercla. On na prvom cionističkom kongresu u Bazelu 1897. godine iznosi predlog programa o obnovi jevrejske države na teritoriji tadašnje Palestine. Balfurovom deklaracijom iz 1917. godine priznaje se pravo Jevrejima na osnivanje suverene jevrejske države u Palestini. Kraljevina Jugoslavija među prvima priznaje ovu deklaraciju. Jevrejska omladina u Jugoslaviji uveliko prihvata cionističke ideje i osnivaju se mnoge cionističke organizacije. Svaka veća zajednica u Jugoslaviji između dva rata brojala je nekoliko cionističkih društava. Takva su bila: *Ivrija*, *Betar*, *Hašomer ha-cair*, *WIZO* (*Women's International Zionist Organization*), *Kadima*, *Tehelet lavan*, itd.

Danas, nakon strahovitih razaranja i užasa koje je za sobom ostavio Holokaust, tokom kojeg je ubijena oko jedna trećina celog jevrejskog naroda, na svetu živi oko trinaest miliona i petsto hiljada Jevreja. Više od šest miliona Jevreja živi u Izraelu, oko pet miliona u SAD-u, a ostali su rasuti po celom svetu sa najvećim centrima u Francuskoj, Kanadi, Engleskoj, Argentini, Rusiji, Ukrajini, Nemačkoj i Australiji. U Srbiji danas živi manje od četiri hiljade Jevreja.

Kratka istorija Jevreja na prostoru današnje Srbije

Postoje pretpostavke da su Jevreji počeli pristizati na tlo južnoslovenskih zemalja, u razdoblju slobodnijeg kretanja ljudi i preplitanja kultura u oblasti Sredozemlja, za vreme vladavine Aleksandra Velikog u IV veku p.n.e. Slučajni arheološki pronalasci, među kojima su najznačajniji nekropola i naselje u Čelarevu koje datira između VIII i IX veka govore o prisustvu Jevreja na prostorima današnje Srbije u ovom periodu. Pronađeni su fragmenti opeka i grobovi na kojima su urezani jevrejski simboli i hebrejska (jevrejska) slova. Jevreji koji su živeli u ovo doba na ovim prostorima nazivali su se „Romanioti“ (orijentalni ili Istočni Jevreji). Od ovog perioda pa sve do većeg doseljavanja Jevreja na Balkan, nakon izгона iz Španije u XIV veku (opisanog u daljem delu teksta), ne postoje dokazi da je postojao kontinuirani jevrejski život na ovim prostorima.

Romanioti su živeli u Vizantiji, odakle su se razili po mnogim zemljama. Među sobom su govorili grčki jezik. Ova grupa se vremenom stopila sa ostalim jevrejskim stanovništvom sa ovih prostora, pretežno sa sefardskom zajednicom.

Veće doseljavanje Jevreja na teritoriju Balkana vezujemo za izgon Jevreja iz Španije 1492, i nešto kasnije, 1497. godine iz Portugalije. Ova dva događaja prozročovala su najveći migracioni talas Jevreja nakon rušenja Drugog hrama. Jevreji su na teritoriju današnje Srbije ovom prilikom verovatno došli preko Francuske, Italije i Grčke (Soluna).

Tokom srednjeg veka Jevreji na Balkanu živeli su pretežno u zemljama pod turskom vlašću, u kojima nisu uživali sva prava koja su pripadala muslimanskom življu. Ipak, imali su svojevrsnu autonomiju koja se ogledala u životu u odvojenim četvrtima – *mahalama*. Najrazvijenije jevrejske četvrti pod turskom vlašću na ovim prostorima bile su u Beogradu i Sarajevu. Razvoj jevrejske zajednice u ovom periodu bio je plodotvoran. To je bila većinski sefardska jevrejska zajednica. U nastojanju da se uspešnije stope sa lokalnim stanovništvom, odevanje Jevreja se nije mnogo razlikovalo od drugih naroda pod osmanskim vlašću. Kao i za druge nemuslimanske stanovnike, važile su neke zabrane po pitanju odevanja, te je tako Jevrejima bilo zabranjeno da nose zelenu boju, a muškarci su na glavi morali nositi posebnu kapu – *čitu*. Tek dolaskom Austrijanaca na prostore današnje Srbije, 1688. godine, znatno se pogoršava položaj Jevreja na ovim prostorima. Period austro-turskih ratova obeležilo je turbulentno stanje smenjivanja vlasti.

Geto. Reč „geto“ (*ghetto*) smatra se da potiče iz venecijanskog jezika, od reči koja označava livnicu – ghetta. Termin vezujemo za prisilno odvajanje mletačkih Jevreja 1516. godine, praksu koja se kasnije širi i na druge evropske gradove. Vremenom su hrišćanske vlasti, posebno katolička crkva, dizale zidine oko ovih četvrti radi smanjenja „štetnog uticaja Jevreja na okolinu“. Stanovnici geta živeli su često u teškim uslovima i imali ograničenu slobodu kretanja.

Mahala. Reč dolazi od turske reči *mahalle* u značenju „stanovanje“. Ovaj naziv označavao je svaku naseobinu unutar gradova pod turskom vlašću u kojoj je živela određena etnička grupa. Pod osmanskim vlašću, Jevreji su takođe živeli u mahalama. Ova naselja osnivana su često uz pomoć vlasti i u njima bi se odigravao celokupan život zajednice. Pored stambenih objekata, tu bi se nalazile sinagoga, trgovine, škole i ritualna kupatila. Najveće jevrejske mahale na ovim prostorima bile su u Beogradu i Sarajevu. *Jevrejska ulica* u Beogradu ostatak je iz vremena ovih malih naselja koja su nosila nazive svojih stanovnika.

Aškenazi su prvobitno naseljavali dolinu reke Rajne i Francusku a potom, nakon Krstaških ratova (XI-XIII vek) se sele istočno u Poljsku, Litvaniju, Rusiju itd. Na prostoru današnje Srbije živeli su najviše na teritoriji današnje Vojvodine, ali i u Beogradu. *Aškenaz* na hebrejskom znači „Nemačka“. Ova grupa Jevreja govorila je *jidiš* – mešavinu staronemačkog i hebrejskog jezika.

Sefardi. „Sefarad“ na hebrejskom znači „Španija“. Ova grupa Jevreja govorila je judeo-španskim dijalektom nazvanim *ladino*, koji je bio mešavina hebrejskog i španskog jezika. Pretežno su nastanjivali teritorije Balkanskog poluostrva.

Na teritoriju današnje Vojvodine Jevreji počinju da se doseljavaju sa konačnim povlačenjem Turaka. Istorija Jevreja u današnjoj Vojvodini tekla je pod drugačijim okolnostima u odnosu na njihove sunarodnike u današnjoj Srbiji. To su bili Aškenazi, Jevreji koji su u današnju Srbiju došli bežeći iz Nemačke, Austrije, Mađarske, Češke i Poljske gde su antijevrejske uredbe bile rigoroznije sprovedene nego na teritoriji današnje Vojvodine. Prvi Jevreji su se nastanili u današnjoj Vojvodini 1693. godine u Rackom Selu (Novi Sad).

Najznačajniji korak ka emancipaciji jevrejskog stanovništva u Evropi došao je sa Francuskom revolucijom 1789. godine, kada francuski Jevreji stiču potpunu ravnopravnost sa ostalim građanstvom Francuske. Skoro 50 godina kasnije, Ugarski sabor 1840. donosi zakon kojim je Jevrejima na ovim prostorima dozvoljeno da se bave svim zanatima i poslovima, da poseduju zemlju, trgovine i fabrike i da se mogu školovati. Na teritoriji današnje Vojvodine, formalno se 1867. godine izjednačava položaj Jevreja sa svim drugim stanovnicima u zemlji i priznaje veroispovest. Od ovog perioda nadalje Jevreji polako idu ka ravnopravnom učestvovanju u političkom, društvenom, privrednom i kulturnom životu Srbije. Period emancipacije Jevreja na prostoru današnje Srbije koji je počeo u drugoj polovini XVII veka, označio je ubrzan razvoj svih oblika delatnosti Jevreja. Od kraja XVI-II do kraja XIX veka primetan je napredak u razvoju jevrejske zajednice na prostoru današnje Srbije. Osnivaju se nove jevrejske opštine (u Novom Sadu, 1748; u Subotici, 1786). Jevreji počinju da se bave različitim profesijama i stiču značajne društvene položaje u svim sferama. Zanimljivo je da se po prvi put u istoriji Jevreja na ovim prostorima razvija dublja povezanost sa zemljom u kojoj žive. Jevrejske škole proširuju svoj nastavni program prema aktuelnom državnom zakonu i usvajaju zvanične jezike (srpski, hrvatski, mađarski) koje su jevrejska deca do tad učila isključivo na ulici, a roditelji se često odlučuju da decu upišu u državne škole. Osnivaju se časopisi i pišu knjige na srpskom, hrvatskom i mađarskom jeziku sa jevrejskom tematikom. Pojavljuju se različiti oblici nacionalnih identiteta kod Jevreja, kako srpsko-jevrejskog (*Srbi Mojsijeve vere*), tako i mađarsko-jevrejskog (*Jevreji po veri, Mađari po naciji*). Sa ovim promenama Jevreji postaju aktivni učesnici političkog života (na samom početku XX veka poznato je da su

Ortodoksni i Reformni (neološki)

pokret su dva pravca u judaizmu koji se razvijaju tokom perioda jevrejske emancipacije od kraja XVIII do XX veka.

Ortodoksni (tradicionalni)

pravac podrazumeva pristup jevrejskom životu i bogoslužju u skladu sa tradicionalnim religijskim tekstovima i propisanim pravilima. Aškenaski ortodoksni Jevreji imaju karakterističnu nošnju koja se sastoji od tamnih odela, kaftana i crnih šešira sa širokim obodima. Najčešće nose brade i zulufe, pejase.

Neološki (reformni)

pravac donosi ideju modernizacije jevrejskih vrednosti i tradicije prema potrebama koje dolaze sa intergracijom Jevreja u šire društvo. To znači kritički i reformni pristup religijskim tekstovima i jevrejskom pravu. Jevreji neolozi bili su daleko brojniji na prostorima današnje Srbije, i za razliku od ortodoksnih Jevreja, nisu se razlikovali od ostatka stanovništva po izgledu i profesijama kojima su se bavili.

oko 1900. godine Jevreji Avram Ozerović i Bencion Buli bili poslanici u srpskoj Skupštini). Jača privredna i kulturna saradnja između jevrejskog stanovništva i drugih kultura i naroda u Srbiji, što rezultira i prvim mešanim brakovima. Počinje razvoj jevrejskih društava i organizacija. Jedno društvo osnovano u ovom periodu, 1879. godine u Beogradu, koje i dan-danas deluje jeste *Srpsko-jevrejsko pevačko društvo – Braća Baruh*. Po prvi put dolazi do razvoja sekularne, svetovne umetničke delatnosti Jevreja. U ovom periodu istakli su se pisac Hajim Davičo (1854-19818), rabin Jehuda Alkalaj (1798-1878), kompozitor i muzičar Jožef Šlezinger (1794-1870) i mnogi drugi.

Period u kojem se razvijaju razna društva, organizacije, kulturna, privredna i politička delatnost, započet emancipacijom Jevreja, imaće svoju kulminaciju u plodnim godinama između dva Svetska rata.

Začeci srpske građanske muzičke kulture, početkom XIX veka, vezani su za rad Somborca Josifa Šlezingera. Šlezinger je bio veoma plodan muzičar. Komponovao je ili aranžirao scensku muziku za osam pozorišnih dela, za više od sto marševa za razne orkestarske sastave. Šlezinger je u Srbiji postao veoma popularna i uvažena ličnost. Ime ovog začetnika muzičkog života u Srbiji postalo je toliko popularno da su kasnije, veoma dugo, svakog profesionalnog muzičara zvali “Šlezinger”.

Život Jevreja na prostoru Srbije između dva rata

Period između dva svetska rata za najveći deo jevrejske zajednice na prostoru današnje Srbije karakteriše uklopljenost u tokove lokalne sredine. Jevrejska deca su pohađala državne škole na srpskohrvatskom i mađarskom jeziku, dok su samo nastavu veronauke imali odvojeno. Jevrejske škole i vrtići koji su nastavili da postoje uveli su sekularne predmete i kako su po kvalitetu bile na dobrom glasu, pohađala su ih neretko i deca drugih veroispovesti. Mladi bi nastavljali sa obrazovanjem u državnim gimnazijama i na fakultetima. Religiozni život odvijao se u domovima i u sinagogama. Nastavila je da se razvija i kultura religijskog učenja. Tako su u ovom periodu u Vojvodini postojale *ješive*, religiozne jevrejske srednje škole za muškarce, u Subotici, Senti, Staroj Kanjiži, Bačkom Petrovom selu i Bačkom Petrovcu.

Podela između tradicionalnih ortodoksnih zajednica i liberalnijih neoloških postaje sve više izražena usled jačeg organizovanja i političkog delanja zajednica. Najbolji primer ove podele vezan je za osnivanje krovne organizacije jevrejskih veroispovednih opština u novonastaloj državi 1919. godine, *Saveza jevrejskih veroispovednih opština kraljevine SHS*, kasnije *Savez veroispovednih opština Jugoslavije* i *Saveza ortodoksnih opština Jugoslavije*. Sa XX vekom i olakšanim načinima komunikacije i transporta, zajednice osećaju veću povezanost i potrebu za međusobnom saradnjom i komunikacijom nego što je to ranije bio slučaj. Iako su sefardske i aškenaske opštine bile odvojene, postojala je potreba za Savezom koji je pre svega imao funkciju pomaganja manjim zajednicama i koji je predstav-

Ijao sponu između jevrejskih opština i državnih tela. Značajna pitanja oko nacionalnog identiteta podrazumevala su kod Jevreja različite načine posmatranja društva u kojem su živeli. Kompleksna pitanja nacionalnog identiteta za Jevreje u ovom periodu posebno su naglašena dolaskom politike cionizma. *Savez cionista Jugoslavije* osnovan je 1919. godine. Ideje cionizma su u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca doneli mladi studenti iz Beča, i te ideje u većoj meri bivaju prihvaćene u redovima jevrejske omladine. O tome govori i veliki broj cionističkih omladinskih društava. Bilo ih je nekoliko u svakom gradu. Ova društva su imala jake veze sa Savezom komunističke omladine Jugoslavije; uopšte, jugoslovenski cionisti su osećali veliku bliskost sa marksističkim idejama. Mnogi su čak prelazili u redove komunista, kao što su to bili Moša Pijade i Pavle Pap, što je često izazivalo nelagodu kod čelnika opština koji su ovakve aktivnosti pokušavali da suzbiju.

I pored raznovrsne cionističke aktivnosti jevrejsko stanovništvo počinje da učestvuje u političkom životu zemlje. Neki postaju poslanici u skupštini pridružujući se radikalnoj ili demokratskoj stranci (u Radikalnoj stranci: Šemaja Demajo, dr Jakov Čelebonović, dr David Albala i itd; u Demokratskoj stranci: dr Bukić Pijade, dr Solomon Alkalaj, dr Fridrih Pops) dok određen broj Jevreja radnika prilazi socijal-demokratskim partijama. Zanimljiv podatak koji govori o uklopljenosti Jevreja u srpsko društvo između dva rata jeste odluka Saveza jevrejskih veroispovesnih opština Jugoslavije iz januara 1925. o „obredu prilikom zakletve jevrejskih vojnika“. Tu se navodi šest tačaka od kojih su poslednje tri: Zakletva, Molitva za Kralja i otadžbinu i Patriotski govor „koji se ima izvršiti sa: *Živeo Kralj!*“.

Najveća cionistička društva na našim prostorima bila su *Betar* i *Hašomer hacair* (hebr. mladi stražar). *Betar*, najdesnija manjinska struja pod vođstvom dr Julija Dohanyja iz Novog Sada izdvojila se 1929. iz Saveza cionista i pristupila zasebnoj međunarodnoj jevrejskoj organizaciji *Betar* (iz koje su se kasnije razvili desničarski pokreti u modernoj državi Izrael, danas okupljeni u političku partiju *Likud*). *Hašomer hacair* osnovan je 1930. sa ciljem pripremanja omladine za zajednički život u kibucima (Kibuci nastaju kao poljoprivredne komune pionira cionista na teritoriji današnjeg Izraela početkom XX veka) i učenje jevrejske kulture, istorije i jezika. Ovo omladinsko društvo imalo je jake veze sa Savezom komunističke omladine Jugoslavije preko kojeg su jevrejski omladinci po početku rata stupali u partizane.

Centri jevrejskog života, pored religijskog života i zajednice, sada postaju i mnogobrojna društva i organizacije. Ona su bila kulturnog, obrazovnog, sportsko-rekreativnog, političkog i humanitarnog karaktera i u svakoj zajednici postojalo je bar po neko jevrejsko društvo. Značajno je pomenuti da je Savez već 1933. izglasao potpunu ravnopravnost žena koje su učestvovala u svim oblicima života zajednice. Primer toga bila je jaka ženska sekcija Saveza cionista *WIZO* (Woman International Zionist Organization). Ženske sekcije su nastavile da pri opštinama neguju tradiciju jevrejskih ženskih društava iz XVIII i XIX veka. Osnivane su mahom i amaterske dramske grupe među kojima je poznatija bila *Max Nordau* u Beogradu. Literarne aktivnosti bile su posebno izražene u Zagrebu, a tu funkciju je imala i *Jevrejska čitaonica* u Beogradu. Jevreji na ovim prostorima postaju uključeni u rad svetskih i evropskih jevrejskih organizacija.

Kulturna delatnost jevrejskih zajednica postaje daleko izraženija u ovom periodu. Počinju da izlaze mnogobrojni jevrejski listovi i časopisi. Objavljuju se prve knjige o istoriji Jevreja na prostorima Jugoslavije. List koji je najduže izlazio - *Jevrejski list (Judische Zeitung)* osnovan je u Novom Sadu 1935. godine i izlazio je sve do 1941. Pisan je na srpskohrvatskom i nemačkom jeziku, a izdavao ga je organ mesne cionističke organizacije i sekretarijata Saveza cionista Jugoslavije za Vojvodinu. Jevrejski pisci bavili su se prevodenjem klasičnih dela književnosti, jevrejskim, ali i drugim temama. U ovom periodu delaju stvaraoci kao što je Oskar Davidč, Stanislav Vinaver, Isak Samokovlija, Paulina Lebl Albala i mnogi drugi.

Jevreji su se bavili raznolikim profesijama, ali kako su mahom živeli u urbanim gradskim sredinama, tek mali broj njih se bavio zemljoradnjom. Samo 5% ukupnog jevrejskog stanovništva u Jugoslaviji živelo je u selima. Bili su često istaknuti i uspešni u svojim zanimanjima.

Prema podacima iz 1939. godine, u Jugoslaviji je bilo ukupno 17370 jevrejskih domaćinstava, sa ukupno 35854 muških i 35488 ženskih članova. Za razliku od današnje teritorije Vojvodine, gde je veći deo jevrejskog stanovništva pripadao sloju intelektualaca, trgovaca i zastupnika, na prostoru današnje centralne Srbije Jevreji su bili pretežno zanatlije, sitni trgovci, radnici i niži činovnici. Broj zaposlenih žena bio je nizak – 1940. govori se o broju oko 1800 zaposlenih žena.

Razvoj i delatnost jevrejskih zajednica između Prvog i Drugog svetskog rata predstavlja poseban period u istoriji Jevreja sa ovih područja koji će zauvek obeležiti pravac razvoja većinskog dela zajednice i u periodu nakon Holokausta. Jevrejske opštine, društva i organizacije koje su cvetale u ovom periodu i imale plodne prakse i uticaje na šire jugoslovensko društvo i danas su glavna odlika jevrejskog života na ovim prostorima.

Savez jevrejskih veroispovednih opština

Stupanjem u zajedničku državu Srba, Hrvata i Slovenaca razvija se ideja iz 1909. godine – stvaranje Saveza jevrejskih opština u Hrvatskoj i Slavoniji, kao tela udruženih jevrejskih zajednica koje bi pomagalo i zastupalo interese brojnih manjih zajednica u novoj jugoslovenskoj državi. Savez je 1919. godine osnovan prema zamisli nove generacije koja je težila širenju delatnosti jevrejskih opština u skladu sa aktuelnim položajem Jevreja u društvu. Savez je bio osnivač *Srednjeg teološkog zavoda* u Sarajevu čija je delatnost bila školovanje kadra veroučitelja i rabina koji su bili neophodni za funkcionisanje manjih zajednica. Organizacija je, takođe u kasnijem periodu, bila i rodonačelnik ideje o stvaranju *Jevrejskog istorijskog muzeja* sa središtem u Beogradu, kao institucije koja bi preuzela odgovornost za kulturne tekovine Jevreja sa ovih prostora. Savez je okupljao aškenaske, sefardske i neološke zajednice, dok su ortodoksne zajednice bile okupljene oko *Udruženja ortodoksnih jevrejskih veroispovednih opština*.

Obe institucije prihvaćene su kao zvanična reprezentativna tela u novoj državi stupanjem na snagu *Zakona o verskoj zajednici Jevreja* iz 1929. godine. Savez je odigrao značajnu ulogu u zbrinjavanju velikog broja emigranata iz zapadne i istočne Evrope pred Drugi svetski rat (u periodu između 1933. i 1941. kroz Jugoslaviju je prošlo 55500 jevrejskih emigranata), kao i u pomaganju i razvoju zajednica nakon završetka rata sve do raspada SFRJ. Danas institucija deluje na prostoru Srbije kao *Savez jevrejskih opština Srbije*.

Udruženje ortodoksnih jevrejskih veroispovednih opština

Ovo udruženje je brojalo 12 opština i to u Adi, Bačkoj Palanci, Bačkom Petrovcu, Bačkom Petrovom selu, dve opštine u Iloku, aškenasku i ortodoksnu u Molu, Senti, Somboru, Staroj Kanjiži, Subotici i Zagrebu. Rad ortodoksnih opština nije nastavljen nakon rata.

Opšta hronologija jevrejskog naroda

Datumi koji se odnose na biblijsku istoriju ne mogu tačno da se utvrde.

Kratka jevrejska istorija gradova u današnjoj Srbiji

Prvih sedam gradova koji su opisani u daljem delu teksta su značajni za istoriju Jevreja na prostoru današnje Srbije i ujedno su i gradovi u kojima će biti održana izložba *Portreti i sećanja jevrejske zajednice u Srbiji pre Holokausta*.

Naravno, osim u pomenutim gradovima – Beogradu sa Zemunom, Novom Sadu, Kragujevcu, Nišu, Šapcu, Zrenjaninu i Subotici, velike i razvijene jevrejske zajednice su, takođe, postojale i u drugim gradovima Srbije, neke od njih kao što su Pančevo, Sombor, Kikinda su takođe opisane u tekstu, zbog postojanja aktivne jevrejske zajednice danas. Jevrejske zajednice u gradovima Srbije razvijale su se u zavisnosti od aktuelnih istorijskih i političkih prilika, što je uslovalo i različit položaj jevrejskih zajednica u okviru posebnih regiona i gradova. Ne treba zaboraviti da je do 1918. godine današnji prostor Srbije bio razdvojen na dve političke i državne vlasti – habzburšku na severu (što je pokrivalo prostor današnje Vojvodine) i osmansku, na prostoru južno od Save i Dunava, koja je u nekim delovima Srbije potrajala i nakon 1918. godine. S obzirom na to da su austrougarska i turska vlast, osim političke, sa sobom donosile, promovisale i širile i izvesni kulturalni uticaj, nije neobično da su dati kulturalni modeli donekle uticali i na same jevrejske zajednice, što je često vidljivo u različitim materijalnim i nematerijalnim aspektima kulture življenja. No, i pored svega, jevrejske zajednice su u periodu do Drugog svetskog rata uglavnom održavale specifičnost svog nasleđa, prilagođavajući ga savremenom životu i društveno-istorijskom trenutku.

Beograd i Zemun

Beograd

Smatra se da jevrejska zajednica u Beogradu postoji od samog početka postojanja grada u III veku p. n. e. (U III veku p.n.e keltsko pleme Skordisci su na obalama Save i Dunava osnovali naselje i nazvali ga Singidunum. Na prostoru nekadašnjeg Singidunuma razvio se slovenski grad Beograd).

Jevreji su se u Beograd doseljavali iz gradova Otomanskog carstva počev od 1521. godine kada su Osmanlije osvojile Beograd. Kasnije, za vreme austrougarske okupacije Beograda od 1717. do 1739. godine, doseljavaju se aškenaski Jevreji centralne i severne Evrope.

Sredinom XVI veka Jevreji se sele na obalu Dunava zbog blizine trgovačkog centra i luke. Jevrejska četvrt „Jalija“ sagrađena je na Dorćolu, „raskršću četiri puta“. Središte četvrti nalazi se na današnjem raskršću ulica Kralja Petra i Cara Dušana. Tek od perioda vladavine Turaka postoje detaljniji zapisi o jevrejskoj zajednici na prostoru Srbije, pa i u Beogradu. Tako možemo pratiti imena rabina i „dajana“

(sudija), trgovaca i jevrejskih porodica od XVI veka nadalje. Sredinom XVII veka zajednica je brojala oko 800 članova.

Naredni period istorije beogradskih Jevreja obojen je progonima i lošim položajem tokom teritorijalnih sukoba između Turaka i Austrijanaca. Obično bi se Jevreji povlačili sa Turcima i vraćali se sa njima. Tek dolaskom kneza Miloša Obrenovića (prva polovina XIX veka) na presto poboljšava se položaj Jevreja u Beogradu. Tokom ovog perioda u državnoj štampariji Kneževine Srbije, Knjažesko-serbska pečatnja, omogućeno je štanjanje knjiga na hebrejskom jeziku. U periodu od 1837-1874 izašlo je preko 50 naslova jevrejskog sadržaja iz ove štamparije, među kojima su većinom bili molitvenici i knjige obrednog verskog sadržaja. Poslednjih 20 godina XIX veka obeležio je težak položaj Jevreja u Srbiji usled niza antijevrejskih zakona o ograničavanju privredne delatnosti, proterivanja iz grada i optužbi za ritualna ubistva. O položaju Jevreja u Srbiji pričalo se širom Evrope među jevrejskim zajednicama, a teška situacija je bila praćena snažnom borbom za ravnopravnost samih jevrejskih zajednica na prostoru današnje Srbije. Nakon dobijanja građanske ravnopravnosti 1888., Jevreji počinju da nastanjuju i prostor van četvrti u kojoj su do tada živeli.

Kao i u drugim gradovima na prostoru Srbije, jevrejski život tokom XX veka odlikovale su, pre svega mnogobrojne jevrejske organizacije i društva. Izražena cionistička delatnost u Beogradu razvija se unutar organizacija koje su imale za cilj obrazovanje, zdravstveno vaspitanje, razvoj sporta i pripremanje ljudi za zemljoradničke aktivnosti koje će im biti potrebne nakon iseljavanja u Palestinu. Među ovim organizacijama bile su *WIZO*, *Hašomer hacair* (mladi stražar), *Irgun stam halucim* (Organizacija opštih pionira), *Akiva*. Počinje da izlazi nekolicina novinskih listova. U umetničkom i kulturnom stvaralaštvu srpskog društva Jevreji počinju da se ističu od 20-ih godina XX veka. U ovom periodu delaju slikari Leon Koen, Moša Pijade i Bora Baruh, pisci Hajim S. Davičo, Aron Alkalaj i Paulina Albala. Sama zajednica imala je dve kulturne ustanove, Prosvetiteljski klub *Maks Nordau* i Jevrejsku biblioteku. Najstarije jevrejsko kulturno-umetničko društvo koje postoji i danas je srpsko-jevrejsko pevačko društvo *Braća Baruh* osnovano 1879. godine. Zgrada današnje Jevrejske opštine, Jevrejskog istorijskog muzeja i Saveza jevrejskih opština Srbije, sagrađena je 1928. godine kao Narodni dom i škola. Postojale su dve jevrejske četvrti Dorćol i Fišeklija (nekadašnji Carigradski, Smederevski drum, danas deo Bulevara kralja Aleksandra), obe uništene za vreme bombardovanja Beograda aprila 1941. Te godine na popisu stanovništva u Beogradu je živelo 12000 Jevreja. 8. juna 1942. godine Beograd je proglašen prvim evropskim gradom koji je „Judenfrei“ (očišćen od Jevreja).

Na jevrejskom groblju u Beogradu 1952. godine podignut je spomenik za borbe protiv fašizma i žrtve Holokausta. Godine 1950. u glavnoj zgradi Vojno-medicinske akademije JNA postavljena je spomen ploča kao uspomena na borbe iz redova medicinskog osoblja. Godine 1959. otvoren je Jevrejski istorijski muzej za javnost u ulici Kralja Petra 71a. Spomenik Jevrejima stradalim u dušegupkama u Beogradu otkriven je 5. 8. 2014. u ulici Braće Krsmanović u kvartu Savamala.

Sinagoge u Beogradu

U XIX veku postojale su četiri sinagoge u Beogradu. *Kal viežo* (Stara sinagoga) na Dorćolu nalazila se u ulici Visokog Stevana. Pretpostavlja se da je podignuta krajem XVI veka, a srušena 1952. godine, prema tadašnjem urbanističkom planu grada. Stara beogradska sefarska sinagoga, *Bet Izrael* (Kuća Izraela) sagrađena je 1908. Kralj Srbije Petar I Karađorđević položio je kamen temeljac, kao znak važnosti i položaja jevrejske zajednice u to doba. Sinagoga je oštećena za vreme bombardovanja, aprila 1941. godine. Ona je srušena 1952. godine odlukom tadašnjih vlasti. Danas se na njenom mestu nalazi Galerija fresaka, deo beogradskog Narodnog muzeja. Pored ove dve sinagoge, postojala je još jedna koja je srušena u periodu između dva svetska rata. Nema izvora o njenoj tačnoj lokaciji.

Sinagoga *Sukat Šalom*

Izgradnja sinagoge, koja je 2002. godine dobila naziv *Sukat Šalom* (Koliba mira), završena je 1. novembra 1925. godine. Ovo je jedina sinagoga u Beogradu koja je opstala nakon Drugog svetskog rata. Nalazi se u ulici Maršala Birjuzova na broju 19. U podrumu zgrade nalazilo se obredno kupatilo, studentska menza i sala za gimnastiku, a na galeriji iznad Aron Hakodeša bile su postavljene orgulje. U zgradi sinagoge, gde su danas privatni stanovi, u ovom periodu nalazile su se kancelarije opštine, stanovi rabina, učitelja i kantora, kao i škola veronauke. Za vreme nacističke okupacije, zgrada ove sinagoge služila je kao javna kuća nemačkim vojnicima.

Zemun

Najstariji spomenik sa jevrejskog groblja u Zemunu datira iz 1740. godine. Jevreji su se u Zemun doseljavali iz Nemačke i Slovačke, pretežno Aškenazi, a Sefardi iz Bosne i Beograda. Zemunska jevrejska opština priznata je od strane vlasti 1746. (Juedengemeinde – jevrejska opština). Tada je u gradu živelo samo osam porodica. U to vreme Jevreji su pretežno živeli u Donjem gradu, u Jevrejskoj ulici (Juden-sokak). Za vreme Prvog srpskog ustanka ova zajednica je zbrinjavala jevrejske izbeglice iz Beograda. Veruje se da je od 1813. godine postojala Jevrejska škola, a Molitveni dom oko 1815. godine. Već u ovom periodu postojale su dve opštine, sefarska i aškenaska. Godine 1862. prvi put je dozvoljeno naseljavanje Jevreja bez ikakvih ograničenja, a prva aškenaska sinagoga je izgrađena već 1863. godine. Zgrada postoji i danas ali ne kao verski objekat. Kamen temeljac za sefardsku sinagogu u Zemunu položen je 1871. godine.

U periodu između dva rata, delovale su obe zajednice. Prema popisu, 1940. godine u Zemunu je stanovalo 585 Jevreja. Bavili su se pretežno trgovinom i industrijom, ali i zanatima i slobodnim zanimanjima. Postojala je Jevrejska škola, Jevrejska biblioteka, hor, Muzičko društvo *David* sa orkestrom gitara, jevrejsko sportsko društvo, *Hevra kadiša* (Sveto društvo), žensko društvo i izražena cionistička delatnost. Cionistička delatnost je posebno bila izražena u omladinskim

krugovima. Postojala je pripremna stanica za iseljavanje u Palestinu, delovao je omladinski cionistički pokret *Hašomer hacair*. Organizovani su bili i progresivni i revizionistički cionisti. Postojala je, takođe, i mala ortodoksna zajednica. Pred sam rat, 1938. godine, osnovan je Jevrejski dom koji je imao za cilj da pruži kulturni i obrazovni sadržaj svojim članovima. Znatno broj jevrejskih studenata i srednjoškolaca bio je deo Komunističke omladine Jugoslavije. Jevrejskih porodica u ovom periodu bilo je i u Dobanovcima, Šimanovcima, Ugrinovcima, Karlovčiću, Tovarniku i drugim mestima.

Dve trećine zemunskih Jevreja likvidirano je u logorima Jasenovac, Sajmište i Stara Gradiška. Nakon Drugog svetskog rata podignut je spomenik jevrejskim žrtvama fašističkog terora na Zemunskom groblju i spomenik žrtvama Holokausta na Jevrejskom groblju. Postoji, takođe, spomen ploča na Ledinama na Bežanijskoj kosi, gde je 1941. godine streljano 350 Jevreja.

Kragujevac

Do 1788. godine Kragujevac je bio malo mesto pod turskom vlašću u kojem je živeo tek poneki Jevrejin. Smatra se da je postojala i sefardska zajednica iza koje nije ostalo tragova. Tek u XIX veku pronalazimo više Jevreja u ovom gradu, najviše zahvaljujući privrednoj politici kneza Miloša Obrenovića. Jevreji su se bavili trgovinom i zanatima, ali njihov broj nikada nije dostizao velike razmere kao u drugim mestima u Srbiji. Jedan od istaknutijih Jevreja koji je živeo u ovom periodu, Josip Šlezinger, delovao je u Kragujevcu između 1831. i 1840. godine. U ovom periodu postojala je i Sinagoga poljskih Jevreja čije je osnivanje potpomogao knez Miloš.

Između dva rata jevrejski hram se nalazio u privatnoj kući u Dušanovoj ulici. Zajednica nije bila bogata, pa je prostor jevrejskog kluba obezbedio jedan od članova u svojoj kući gde se sada nalazi hotel *Kragujevac*. Kragujevačka jevrejska zajednica, koja je 1921. godine brojala 80, a 1941. godine 85 članova, imala je učitelje, rabine, šohete i moele koje je zapošljavala iz drugih krajeva, pa i iz inostranstva putem konkursa. U ovom periodu delovala je Jevrejska veroispovedna opština Kragujevac kojoj je pomagao Savez jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije. Iz različitih svedočanstava znamo da su Jevreji u Kragujevcu, kao i u drugim mestima u Jugoslaviji, aktivno učestvovali u srpskom društvu. Bioskop *Pivnica*, koji je funkcionisao od kraja Prvog svetskog rata pa sve do Drugog svetskog rata, otvorio je Jevrejin po imenu Jichak Pinhas. Imao je 500 sedišta i bio je jedan od tri postojeća u gradu.

Svi jevrejski muškarci su po nemačkoj okupaciji streljani u samom Kragujevcu, a žene i deca odvedeni u logor Sajmište. U znak sećanja na kragujevačke Jevreje podignut je spomenik Nandora Glida *Sto za jednoga* u Šumaricama.

Niš

Tokom svoje duge istorije Niš je bio značajna raskrsnica balkanskih puteva. Veruje se da su prvi Jevreji stigli u Niš još u rimsko doba, kao i da su jevrejske izbeglice iz Španije tu zatekle malu zajednicu koja ih je prihvatila.

Prvi pisani izvori pojavljuju se 1651. godine. Smatra se da je prvi molitveni dom podignut 1695. godine. Za vreme turske vlasti na reci Nišavi, između dva drvena mosta, prostirala se jevrejska mahala koju su Turci zvali *Čivutana*. Mahala je imala školu, sinagogu, obredno kupatilo, rabinovu kuću, ješivu (muška verska škola) i zgradu jevrejskog doma i cela je nestala u velikom požaru 1879. godine. Na popisu stanovništva iz godine pre velikog požara stoji da u gradu živi 900 Jevreja, što je u to vreme činilo nešto više od 7 % stanovništva. Svi su bili Sefardi i između sebe govorili su ladino. Postoje podaci da su se bavili različitim profesijama kao što su kožari, opančari, trgovci, nadničari, duvandžije, piljari, mlekari, sarafi i mesari. Smatra se da jevrejsko groblje u Nišu datira iz XVIII veka, kao i da su pre ovog postojala dva starija groblja koja su izmeštana zbog širenja grada tokom godina.

Nakon pada Turaka, za Jevreje u Nišu važili su tadašnji srpski zakoni koji su ih u mnogome ograničavali i diskriminirali. Oduzimana im je imovina i uveden dodatni porez. Zabranjeno im je ritualno klanje i pazarni dan, koji je do tada bio ponedeljkom, prebačen je na subotu, što im je štetilo, jer niko od njih nije otvarao radnje na taj sveti dan (Šabat). Sve zabrane su ukinute 1888.

Između dva Svetska rata, Jevreji polako izlaze iz zatvorenih krugova svoje zajednice. Deca iz škola unose srpski jezik u kuće u kojima se do tada govorio isključivo ladino, pohađaju redovnu gimnaziju i više škole. Razvija se privredna delatnost između jevrejskog i nejevrejskog stanovništva, a sami Jevreji počinju da rade subotom. Sklapaju se i prvi mešani brakovi o kojima postoje pisani izvori. Razna društva i udruženja delovala su u gradu. Među njima omladinska društva *Hašahar* (Zora), *Maks Nordau*, *Hašomer hacair* (Mladi stražar) i *Bijalik*, cionistička grupa koja je svoje prvo kulturno veče upriličila u februaru 1938. Sportski klub *Cion* koji je brojao 30 članova, zajedno sa igračima, i imao podmladak od dvadesetoro dece uzrasta od 6 do 10 godina, osnovan je 1929. Skauti su brojali 20 omladinaca. Žensko humanitarno društvo *Debora* koje se naročito brinulo o siromašnim porodicama i *WIZO* – Svetska organizacija cionističkih žena. Poznato pevačko društvo *David* koje je uveseljavalo publiku na gradskim proslavama, venčanjima i u mnogim drugim prilikama osnovano je 1909 godine.

Krajem XIX veka pominju se *El Kal Grande* i *El Kal Čiko*, velika i mala sinagoga koja je zbog lošeg stanja bila zamenjana novom sinagogom. Nova sinagoga je završena u proleće 1925. i bila je aktivna do početka Drugog svetskog rata. Jevrejska veroispovedna zajednica 1927. godine brojala je 90 članova, a u gradu je živelo 430 Jevreja. Za vreme okupacije, Nemci su sinagogu koristili kao magacinski prostor. Pod zaštitom države zgrada se danas koristi kao Hram kulture gde se održavaju izložbe, koncerti i književne večeri. Nalazi se u Davidovoj ulici broj 2 i vlasništvo je Narodnog muzeja.

U oktobru 1941. godine, svi Jevreji muškarci bili su uhapšeni i odvedeni u logor Crveni krst, žene i deca dovedeni su kasnije. Dvanaestog februara 1942. go-

dine dogodio se, takozvani, proboj logora na Crvenom krstu, oko stotinu logoraša je tom prilikom pobeglo, a jedan broj poginuo je u pokušaju. Oni koji nisu ubijeni u mestu Bujanj, odvedeni su u logor Sajmište. Skoro svi niški Jevreji nastradali su u Holokaustu.

Zgrada logora Crveni krst, u blizini železničke stanice pod istim imenom, pretvorena je u memorijalni muzej 12 februar 1969. godine. U Nišu danas ne postoji nijedan drugi spomenik stradalim Jevrejima.

Mali broj Jevreja, koji su uspeli da se spasu, vratili su se nakon rata u Niš. Današnja opština je aktivna, ali broj članova je neuporedivo manji nego pre Drugog svetskog rata.

Novi Sad

Veruje se da su Jevreji živeli u Novom Sadu još tokom srednjeg veka. U znatnom broju, Jevreji se naseljavaju tek od kraja XVII veka. Kao dobavljači austrijske vojske, prvi Jevreji su se naselili na desnu obalu Dunava u okolini petrovaradinske tvrđave. U spisima iz XVII veka spominje se *Hevra Kadiša* (osnovana 1735.godine) i jevrejsko groblje. Takođe se spominje obredno klanje životinja po košer propisima. Jevrejske porodice su se pretežno bavile zanatima i trgovinom. Postojala su mnogobrojna ograničenja i zabrane bavljenja raznim zanimanjima, kao što su zabrana bavljenja zlatarstvom i zanatima uopšte, ali i pored zabrana postepeno je rastao broj Jevreja što je rezultiralo organizovanjem Jevrejske opštine 1748. godine, na čelu sa sudijom (Judex judeorum) koji je nosio zvanje Comunitas Judeorum. Nakon što su Osmanlije ponovo osvojile Beograd, veliki broj sefardskih Jevreja se naselio u Novi Sad koji polako postaje središte trgovine i stiče naziv Slobodnog kraljevskog grada. Jevreji su postepeno sticali pravo građanstva iako su trpeli razne restrikcije (zabrana bavljenja određenim poslovima, zabrana nastanjivanja u rudarskim gradovima itd.). Tek 1840. godine ugarski parlament u Požunu (Požonj, Bratislava) daje veća prava Jevrejima. I pored toga, Jevreji su morali da plaćaju razne poreze, tzv. *Toleranctaksu*, porez na prodaju mesa, kuće, proizvodnju alkohola, itd.

Početkom XIX veka osnovane su ambulanta (Jevrejska bolnica), škola, kao i društvo za socijalno staranje. Od kraja XIX veka, do početka XX veka Jevreji postaju deo građanskog staleža i bave se zanimanjima kao što su: krpači obuće, trgovci stare odeće, pečatoresci, stampari, obrađivači kože, zlatari, krznari, proizvođači sapuna, lekari, torbari, mlinari, bankari, industrijalci, itd. Dolazi do asimilacije jevrejskog stanovništva koja se odrazila na govorni jezik Jevreja (mađarski i nemački), i dolazi do sve jačeg uticaja mađarske kulture. Pod ugarskom upravom, novosadska Jevrejska opština priznata je kao veroispovesna opština koja ima službeni položaj kao i ravnopravnost sa ostalim religijskim zajednicama. Međutim, konstantna borba za vlast između Mađara i Srba rezultirala je odbojnošću Srba prema Jevrejima. U dvadeseti vek Jevrejska Opština je ušla, iako brojnija i organizovanija, konstantno pod uticajem sukoba između Srba i Mađara, kao i pod uticajem privredne krize.

Promena državne vlasti 1918. godine dovela je do promene u jeziku i kulturi jevrejskog stanovništva. Mladi Jevreji, koji su odrastali u Kraljevini, veoma brzo su se prilagodili i izgradili dobar odnos sa Srbima. Porastom uticaja cionista, porasli su doprinosi za izgradnju Palestine, uspon u kulturnim aktivnostima kao i socijalne i humanitarne akcije. Nagli rast i procvat rezultirao je izgradnjom Jevrejskog kulturnog doma, koji je osvećen januara 1935. godine. U ovu velelepnu zgradu se smestila većina javnih ustanova, vrtić, košer restoran, dvorane za predavanja, sportske dvorane, kancelarije pokreta i društava, itd. Na ovom mestu se danas nalazi Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača.

Prva bogomolja (sinagoga) je osnovana 1717. godine u Gospodskoj ulici (Herrenstrasse) broj 70., druga bogomolja 1749. godine u Futoškoj ulici, treća sinagoga 1780. godine je zamenila drugu zbog trošne zgrade, četvrta 1826. godine, koja je delimično izgorela i vremenom je postala mala. Poslednja sinagoga je izgrađena 1905-1909. godine prema projektu Lipota-Leopolda Baumhorna koja postoji i dan-dans. Pored sinagoge su izgrađene zgrade za administraciju Opštine, školu i stambeni prostor za verske službenike. U verskom pogledu, opština je pripadala neološkoj struji (često upoređivana sa reformistima). Tridesetih godina XX veka osnovana je i mala ortodokсна zajednica koja je bila odvojena od neološke. Procvat jevrejske zajednice u ovom periodu se može uočiti i po mnogobrojnim društvima i ustanovama koje su osnovane i izgrađene: Dom staraca i siročadi; loža međunarodne organizacije *Bnei Brit*; *Rehuša* – kreditna i štedna zadruga; *Kora hleba i dečije utočište* (humanitarna organizacija sa širom društvenom delatnošću) jedna od najnaprednijih ustanova na polju socijalnog rada); ženska društva; jevrejska sportska društva; pevački horovi; jevrejske novine, itd.

Veći deo Jevreja iz Novog Sada je pogubljen tokom Drugog svetskog rata. Ubijeni su u Raciji koja je trajala od 21. do 23. januara 1942. godine; u Aušvicu, u koji su odvedeni marta 1944. godine, preko logora u Bačkoj Topoli i Baji; tokom prisilnog rada u Borskom rudniku i marševima smrti; u antifašističkim borbama, smrtnim presudama i tokom brutalnih kažnjavanja. Od svih članova opštine, koja je 1940. godine brojala oko 4300 lica, preživelo je oko 1000 članova od kojih se oko 700 iselilo u Izrael 1948/49. godine.

Od 26. aprila 1944. godine, okupatori su u sinagogu zatvarali novosadske Jevreje, odakle su ih transportovali u logore smrti. Od 1966. godine, zbog nedostatka minjana (kvorum od 10 vernika), u njoj se održavaju koncerti i druge kulturne manifestacije. Godine 1983. sinagoga je postala spomenik kulture, a 1991. godine je proglašena spomenikom od velikog značaja.

Na jevrejskom groblju u Novom Sadu podignut je spomenik za 4.000 Jevreja žrtava fašizma, koji je posvećen 1952. godine. Na obali Dunava, 1971. godine je podignuta skulptura u znak sećanja na žrtve Racije. Nekoliko ulica u gradu je nazvano po imenima jevrejskih boraca i narodnih heroja Jugoslavije, kao, na primer, ulica nazvana po narodnom heroju Pavlu Papu, Jevrejину komunisti koga je, nakon što se pridružio partizanima, uhvatila i streljala italijanska policija 1941. godine. Zabeleženo je da je pred streljačkim odredom uzviknuo: „Idite svom Musoliniju i recite mu kako komunisti umiru. Smrt fašizmu, živela sloboda!“

Šabac

U toku XIX veka zahvaljujući bogatoj okolini, kulturnoj i prosvetnoj tradiciji Šabac se znatno isticao među ostalim gradovima Srbije. Prvi Jevreji u Šapcu naseljavaju se tek početkom XIX veka, a u drugoj polovini sagrađena je prva sinagoga i utemeljeno Jevrejsko groblje koje je danas pod zaštitom Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture. Tokom 1850. godine u gradu je osnovan ogranak cionskog društva za kolonizaciju Palestine, a članovi tog društva bili su gotovo svi šabački Jevreji tog vremena, negde oko 15 familija. Povodom zabrane na posедovanje imovine sačuvano je više pisama šabačkih Jevreja knezu Mihajlu Obrenoviću, a u arhivu Srbije postoji nekolicina molbi za ispis iz srpskog državljanstva i traženje austrijskog. Posle ukidanja zabrana 1888., počela su doseljavanja Jevreja iz drugih gradova u Šabac. Najpoznatiji doseljenik tog vremena bio je lekar Avram Josifa Vinaver koji je, pored posедovanja impozantne stručne biblioteke, bio prvi lekar koji je u Srbiji imao rendgen aparat. Od 1894. godine do početka Prvog svetskog rata, radila je i škola za jevrejsku decu koju je odobrilo tadašnje Ministarstvo prosvete. Učenici su ovu školu pohađali nakon nastave u redovnoj školi, kako bi učili maternji jezik. Godine 1896. u Šapcu je živelo 274 Jevreja.

U periodu između dva Svetska rata, dokumentovane su i sačuvane izborne liste, zapisnici i dokumenti uprave Jevrejske veroispovedne opštine i svi dostupni podaci o rabinu. Na popisu stanovništva grada iz 1921., od 9232 stanovnika njih 70 bili su Jevreji, deset godina kasnije bilo ih je 68, a 1940. 83, dok se na popisu iz 1961. ne pojavljuje ni jedan jevrejski stanovnik Šapca. Posle učestvovanja u balkanskim ratovima i Prvom svetskom ratu jevrejsko stanovništvo sve više je integrisano u život grada. Šabački glasnik 1924. objavio je članak *Šapčani na visokim položajima*, bankari, advokati, viđeni trgovci i književnici među kojima se spominju Jevreji. Srbi Mojsijevci, kako su ih zvali, članovi su Društva za pomoć deci, žene su učlanjene u *Kolo srpskih sestara*, a za počasnog člana pevačkog društva *Zanatlija* proglašen je Žak Biti Jakov 1931. U to vreme, u gradu je živio i radio Stanislav A. Vinever (1891-1955), prevodilac, novinar, književnik i pesnik. Iako je veći deo života proveo u Beogradu, treba spomenuti da je poznati pisac i pesnik Oskar Davičo (1909-1989) rođen u Šapcu, u staroj jevrejskoj šabačkoj porodici Davičo. U šabačkoj sinagogi održavale su se proslave za rođendan kralja, dan ujedinjenja Kraljevstva i rođendan prestolonaslednika, jednako kao i u pravoslavnoj i katoličkoj crkvi. Lokalne novine pisale su o bratimljenju između Srba i Jevreja i o prelasku jevrejskih muškaraca u pravoslavlje zbog sklapanja brakova sa pravoslavnim devojkama, jer je mnogo teže bilo da one pređu u Mojsijevu veru.

Događaji koji su obeležili savremenu istoriju grada otpočeli su 1940. godine, kada je u Šabac iz Kladova pristiglo više od 1000 jevrejskih izbeglica koje su zauzete na svom putu iz Nemačke, Čehoslovačke i Austrije ka Palestini. Bili su smešteni u starim mlinovima, taman kada su se donekle integrisali u život grada, počeli da učestvuju u sportskim i kulturnim događajima, zadesila ih je okupacija. Svim jevrejskim starosedeočima imovina je zaplenjena i opljačkana, a izbeglice su u julu 1941. prebačene u radni logor na Savi. Jevreji su likvidirani 13. oktobra u zaseoku Poloj, između Save i puta Mačvanska Mitrovica – Zasavica. Posle Drugog

svetskog rata u gradu su ostale ukupno dve jevrejske porodice koje su se iselile u Izrael krajem osamdesetih. Danas u Šapcu ne postoji Jevrejska zajednica.

Građani Šapca obeležili su mesto stradanja u selu Jarak, česmom sa natpisom: “Za ljubav, za bratstvo, za vodu”. Od 1982. godine održavan je tradicionalni međunarodni plivački maraton Šabac-Jarak kao memorijalna trka pod nazivom *Trka mira*, rekom Savom, dužine 18 kilometara i 800 metara.

Subotica

Smatra se da su još u XVI veku Jevreji živeli u južnoj mađarskoj niziji koja je tada bila pod osmanskom vlašću. Većina Jevreja je u drugoj polovini XVII veka proterana zajedno sa Osmanlijama i samo su pojedinci ostali u utvrđenim gradovima u Vojvodini. Prvi Jevrejin koji je od uprave dobio dozvolu stalnog boravka, 1775. godine, bio je Jakob Hiršl, poreklom iz Pakša (središnji deo današnje Mađarske). Ovo je bio početak naseljavanja Jevreja u Subotici, koji je bio spor i dugotrajan. Jevreji su u ovom periodu bili izloženi raznim zabranama, taksama i diskriminatornim postupcima. Godine 1782. godine u gradu je bilo 29 Jevreja koji su zbog načina na koji ih je vlast tretirala živeli u teškoj sirotinji.

Edikt o toleranciji (naziv za ukaze ili deklaracije vladara kojima se proglašava ili ustanovljuje slobodno ispovedanje religija svim ili određenim manjinskim religijskim zajednicama) Josipa II iz 1781. godine označio je početak emancipacije Jevreja. Gradske vlasti su zvanično priznale Jevrejsku opštinu 1786. godine. *Hevra Kadiša* (Sveto društvo) je najstarije društvo subotičkih Jevreja, osnovano 1790. godine, u kojem su bili učlanjeni skoro svi članovi zajednice. Cilj društva je bio da pruža pomoć siromašnima i bolesnima, kao i pri sahranjivanju članova, a kasnije se brinulo i o kulturnom i društvenom životu zajednice. Austrijsko-mađarskom nagodbom iz 1867. godine uklonjene su poslednje prepreke za sticanje punog građanskog prava i jednakosti Jevreja i ostalog stanovništva. Jevrejska opština je doživela svoj ekonomski procvat i stekla bolji položaj. Počela su da niču jevrejska društva, ustanove i građevine. Osnovana je Jevrejska škola koju su priznale gradske vlasti, a zatim i Devojačka osnovna škola i Dečije obdaniše. Organizovane su sportske sekcije, kulturne manifestacije, došlo je do modernizacije verskih obreda i upotrebe državnog jezika. Vremenom je došlo do podele Jevrejske opštine, gde se većina članova odlučila za modernističku neološku struju, a manjina za ortodoksnu struju. U ovom periodu pokrenuta je inicijativa za izgradnju druge sinagoge, koja je zamenila prvu sinagogu, završenu 1817. godine u tadašnjoj Šumskoj (Jugovićevoj ulici). Druga sinagoga je građena prema projektu arhitekata Deže Jakaba i Marsela Komora i dan-danas postoji. Sinagoga je otvorena 1903. godine, a većina graditelja je dobrovoljno radila na njenoj izgradnji.

Do Prvog svetskog rata, većina Jevreja je prihvatila mađarski jezik i kulturu. Učestvovali su u svim granama privrede, značajan položaj imali su u trgovini, bankarstvu i slobodnim zanimanjima, a manje u zemljoradnji, industriji i državnoj službi. Iako su razna jevrejska društva tokom rata pomagala celom društvu, nije se mogla sprečiti sve učestalija pojava antisemitizma. Nakon rata, u Kraljevi-

ni SHS svi pripadnici nacionalnih i verskih manjina zakonom su stekli građanska prava, ali su Jevreji često nailazili na birokratiju koja im je otežavala dobijanje dozvole za rad, državljanstvo i pravo glasa. Zbog situacije u kojoj su se našli, došlo je i do podele unutar zajednice, na sledbenike mađarske kulture i na sledbenike Kraljevine.

Postepeno su se Jevreji prilagodili, naučili jezik i učestvovali podjednako u životu grada u advokaturi, trgovačkoj komori, sindikatima, novinarstvu, umetničkoj i kulturnoj delatnosti grada. Istaknuta je bila industrija poljoprivrednih proizvoda porodice Rafaela Hartmana koja je bila jedna od najvećih u Evropi, fabrika kože Adolfa Glida, fabrika čokolade i bombona Ruf (danas fabrika Pionir). Broj Jevreja studenata u ovom periodu bio je trostruko veći u odnosu na ostalo stanovništvo, što je dovelo do toga da većina lekara i advokata u gradu budu Jevreji. Unutar zajednice osnovana su mnoga nova društva: *Hor Hakinor* (Violina), Književno-umetničko društvo *Reus*, *Makabea*, *Hakoah* – bokserska sekcija koja je stigla do balkanskog šampionata i istaknuta Jevrejska bolnica otvorena 1923. godine čije je osoblje dobrovoljno radilo u bolnici.

Iako su vlasti zabranjivale i sprečavale antisemitizam, napadi na jevrejsku zajednicu nisu prestajali. Napade su vršili mađarski nacionalisti koji su Jevreje smatrali izdajnicima; nacionalisti iz jugoslovenske i srpske struje koji su optuživali Jevreje za „mađaronstvo“ i Bunjevci. Kao odgovor na napade i klevete došlo je do porasta organizovanog cionističkog pokreta u zajednici i 1921. godine je osnovana Mesna cionistička organizacija.

Na inicijativu subotičkih ortodoksnih Jevreja, 1921. godine je osnovan Savez ortodoksnih bogoštovnih opština Jugoslavije koji je zvanično priznalo ministarstvo vera. Ovaj Savez je imao svoja društva, školu, ješivu i institucije. Dve zajednice, ortodokсна i neološka, vremenom su razvile dobre odnose. Ortodokсна sinagoga je osnovana još 1915. godine, u Frankopanskoj ulici. Do Drugog svetskog rata, Jevrejska opština Subotice je bila četvrta po veličini i time jedna od najvećih opština Jugoslavije. Tridesetih godina XX veka je brojala oko 6000 članova.

Tokom rata 75% članova je ubijeno u logorima smrti, prilikom pokušaja bekstva ili pokušaja priključivanja partizanskim i antifašističkim odredima, u zatvorima, tokom prinudnog rada, od hladnoće, bolesti, gladi i torture.

Spomenici žrtvama Holokausta u Subotici podignuti su na jevrejskom groblju, kod nekadašnjeg jevrejskog geta i na železničkoj stanici sa koje su subotički Jevreji deportovani u logor Aušvic.

Nakon rata, rad opštine je obnovljen. Ortodokсна sinagoga je ustupljena gradu 1978. godine. Pored Velike sinagoge, danas postoji i Mala sinagoga u sklopu zgrade Jevrejske opštine. Danas se u zajednici organizuju različita kulturna, verska, humanitarna i društvena dešavanja. Jevrejska opština Subotica nalazi se u ulici Dimitrija Tucovića.

Sombor

Jevreji u Sombor stižu po proglašenju ovog grada slobodnim kraljevskim gradom u okviru Habsburške monarhije 1745. godine. Dolazili su pretežno iz Austrije, Češke, Poljske i Nemačke. U prvim godinama naseljavanja postojao je otpor prema prisustvu Jevreja. Otpor su iskazivali naročito trgovci i gradski čelnici. Antijevrejski ukazi iz ovog perioda primenjivali su se u Somboru na isti način kao i u drugim delovima Habsburškog carstva. Tek od XIX veka, Jevreji se slobodnije naseljavaju u samom Somboru. Pronalazimo jevrejsko groblje već 1803. godine. Prva sinagoga je podignuta 1818. godine koja je 1862. godine zamenjena drugom sinagogom. Jevrejska opština i *Hevra kadiša* (Sveto društvo) osnovani su 1825. godine. Na samom početku XX veka zajednica je brojala 882 člana. Jevrejska osnovna škola je osnovana 1853. godine. U drugoj polovini XIX veka, Jevreji u Somboru počinju da se bave različitim zanimanjima i da osnivaju različita društva. Sinagoga je sagrađena 1875. godine. Zajednica je 1867. godine proglašena neološkom, a ortodoksna sinagoga je izgrađena 1925. godine u ulici Svetog Roka br. 34.

Između dva rata, delovale su dve jevrejske zajednice u Somboru, neološka i ortodoksna. Godine 1933. postojala je zasebna sinagoga za ortodoksne Jevreje koji su već 1936. priznati kao samostalna verska zajednica. Prvo omladinsko društvo osnovano je 1912. godine. Izražena je bila cionistička delatnost, čak je zabeleženo da se nekoliko jevrejskih omladinaca ilegalno iselilo u Palestinu. Jevreji su se bavili različitim zanimanjima, među kojima su: industrija, štamparstvo, proizvodnja sapuna, proizvodnj kišobrana, bankarstvo, zanatske delatnosti. Takođe, bilo je vlasnika zemljišnih poseda. Opštini su bile pridružene i porodice iz okolnih sela.

Dana 5. aprila 1944. svi somborski Jevreji su odvedeni u logor Bačka topola odakle su prebačeni u logor Aušvic. Dve trećine zajednice, koja je 1940. brojala 1620 članova, ubijeno je tokom Drugog svetskog rata.

Na jevrejskom groblju u Somboru podignut je spomenik 1953. godine na koji su urezana imena svih somborskih Jevreja žrtava nacizma. U zgradi sinagoge danas se nalazi stručna škola, a jevrejsko bogoslužjenje se odvija u susednoj zgradi – *Maloj bogomolji*.

Kikinda

Prema podacima iz lista *Nedeljni glasnik* broj 5, za 1931. godinu, prva naseljavanja jevrejskog stanovništva na područje Kikinde zabeležavana su od kraja XVIII veka, što je tek nekoliko decenija kasnije u odnosu na prve talase naseljavanja Kikinde. Isti izvor navodi da je prva jevrejska veroispovedna opština u Kikindi osnovana 1800. godine, te da je iste godine već imala svoju prvu sinagogu, svog rabina i predmolitelja. Na području Kikinde do početka Drugog svetskog rata, jevrejski narod činio je oko 1.5-2% od ukupne populacije – na primer, u listama sa popisa stanovništva iz 1824. godine navedeno je 129 Jevreja od ukupno 12344 stanovnika, dok se na popisu iz 1921. godine javlja broj od 551 Jevreja. U tadašnjem velikokikindskom okrugu jevrejsko stanovništvo se uglavnom bavilo trgovi-

nom i medicinom, te se, iako je činilo mali procenat od ukupnog broja stanovništva, isticalo u okvirima razvoja aktivnog društvenog i ekonomskog života u gradu.

Druga kikindska sinagoga izgrađena je 1880. godine u današnjoj Dositejevoj ulici u centru grada, bio je to kompleks zgrada sa sinagogom, školom, stanovima i prostorijama za aktivnosti omladine. U tom trenutku u Kikindi je živelo oko 200 jevrejskih porodica od kojih su se mnoge naselile nakon 1817. godine, odnosno, nakon ukidanja striktnih regulacija vezanih za neplansko useljavanje stanovništva na područja Austrijske carevine. Nažalost, sinagoga u Kikindi je danas sačuvana samo u vidu fotografije na jednoj razglednici, budući da je pedesetih godina dvadesetog veka usled gotovo potpunog nestanka kikindskih Jevreja u Holokaustu, najpre prodana, a zatim i srušena. Danas se na tom mestu nalazi privatna stambena zgrada i kafana.

Tokom Drugog svetskog rata, područje Banata bilo je pod direktnom nemačkom upravom. Kako je velika količina nemačkog stanovništva na prostoru Banata živela i pre Drugog svetskog rata, primena antijevrejskih odredaba – diskriminacije, obeležavanja Jevreja žutim trakama, popisivanje, oduzimanje imovine, zabrana rada i slobodnog kretanja, ograničavanje slobode nabavke hrane, te, naposljetku, hapšenja, deportacija u koncentracione logore i ubijanja Jevreja tekli su mnogo brže i organizovanije, često upravo uz pomoć lokalnog nemačkog stanovništva. Već nekoliko dana po ulasku nemačke vojske u Banat, oko 25% jevrejskog stanovništva bilo je uhapšeno i zatvoreno, a gotovo čitavo preostalo jevrejsko stanovništvo deportovano je u logore u Novom Bečeju i Beogradu ili je na drugi način ubijeno već do septembra 1941. godine. Sprovedenje antijevrejskih mera u Banatu dobro je dokumentovano, budući da su nemačke okupacione vlasti koristile višejezične plakate i postere kojima bi obavestavali stanovništvo o primeni novih antijevrejskih mera ili pak zastrašivali jevrejsko stanovništvo, kao i stanovništvo voljno da Jevrejima pomogne objavljivanjem broja jevrejskih žrtava i načina njihovog stradanja. Već do 1942. godine u Holokaustu je ubijeno preko 90% jevrejskog stanovništva u Banatu (prema najčešćim podacima, oko 92,8%), te je Banat tako, prema nemačkim podacima iz tog vremena, bio prva oblast u Evropi potpuno „očišćena“ od Jevreja.

Ipak, mali deo jevrejskog stanovništva u Kikindi uspeo je da sačuva svoje živote, te danas u Kikindi postoji mala, ali aktivna Jevrejska opština koja je obnovljena 15. juna 2003. godine. U saradnji sa gradom Kikindom pokrenut je i realizovan čitav niz aktivnosti koje imaju za cilj kako očuvanje sećanja na kikindske Jevreje i Jevrejke stradale tokom Holokausta, tako i rad na aktivnostima koje osvetljavaju tradicionalni i savremeni jevrejski život i identitet u oblasti kulture, obrazovanja, religije i komunikacije sa širim društvom. U tom svetlu je uređeno i otvoreno jevrejsko groblje u Kikindi, koje upravo svedoči o kontinuitetu života jevrejskog stanovništva u Kikindi od kraja XVIII veka, a regularno se organizuju i Dani jevrejske kulture u Kikindi, kao i izložbe, predavanja i druge manifestacije koje upućuju na aktivan život jevrejske zajednice u Kikindi u prošlosti i danas, na početku XXI veka.

Zrenjanin

Ne postoje tačni podaci kada su se Jevreji prvi put naselili u Banat. Procenjuje se da je Jevreja, takozvanih Romaniota, bilo u Banatu u vreme kada je ova teritorija pripadala Rimskoj imperiji. Oni su pretežno bili snabdevači rimskih legija. Tokom vizantijske vladavine, sudbina banatskih Jevreja je bila ista kao i u ostalim delovima današnje Srbije. Tokom srednjeg veka, pa sve do dolaska Turaka, položaj Jevreja je zavisio od ličnosti vladara i njihovih potreba koji su pooštravali ili ublažavali antijevrejske propise. U celom ovom razdoblju oni su, na neki način, bili podređeno stanovništvo.

Položaj Jevreja se poboljšava dolaskom Turaka, oni ubrzo stupaju u službu Turaka i postaju njihovi saradnici, najviše u trgovini. Nakon isterivanja Turaka, 1718. godine, i dolaskom Austrijske carevine počelo je organizovano naseljavanje Banata. Ova ravnica je bila u lošem stanju, prekrivena močvarama oko kojih su se širile razne zarazne bolesti, sela su bila napuštena i u Banatu je tada pretežno živelo srpsko i nešto rumunskog stanovništva. Ono se bavilo stočarstvom i zemljoradnjom. Kao takav, Banat je postao primamljiv siromašnom stanovništvu iz cele Evrope, pretežno onima koji su se bavili trgovinom i zanatstvom. Međutim, Austrijska carevina je gajila dugovekovnu netrpeljivost prema Jevrejima i osuđivala je odnos koji su imali prema, Turcima tako da su Jevreji bili nepoželjna nacija za naseljavanje. Zbog toga im je boravak i kretanje bilo ograničeno, dozvoljeno im je da dođu na teritoriju Banata samo tokom održavanja državnih vašara, u slučaju službenih poslova ili ako su bili zaposleni kod nekog ranije naseljenog Jevrejina. O tome svedoči i popis stanovništva iz 1735-1738. godine, u kojem piše da u Banatu ima samo oko 100 jevrejskih porodica.

U Zrenjaninu (Veliki Bečkerek), uz plaćanje velike boravišne takse i snalažljivost Joakima Goldštajna i Mojsija Abrahama 1747. godine dobijaju stalnu boravišnu dozvolu. Nakon njih su se doselile i druge jevrejske porodice. Verska zajednica je osnovana 1760. godine i nju je činilo oko tridesetak porodica.

Tokom XIX veka zajednica je postala brojnija i bogatija. Prva sinagoga je završena 1847. godine, ali je zbog lošeg stanja zgrade srušena i podignuta nova, Velika sinagoga koja je završena 1896. godine, na uglu današnjih ulica Sarajlijine i Jevrejske. U ovom periodu, tadašnji predsednik zajednice uspeo je da nagovori najpoznatijeg arihektu sinagoga u Austro-Ugarskoj, Leopolda Baumhorna da izgradi sinagogu u Zrenjaninu. Religiozna zajednica, rabinat i škola osnovani su 1852. godine. Par godina kasnije, osnovano je Žensko humanitarno društvo koje se bavilo humanitarnim radom unutar i van svoje zajednice. Dobra organizacija unutar zajednice rezultiralo je razvijanjem zajednice i njenih članova na svim poljima.

Tokom popisa stanovništva iz 1900. godine zabeleženo je da je u Zrenjaninu živelo 1335 Jevreja. Oni su živeli u samom centru grada koji je nazvan *Čivutski sokak* u kojem se nalazila sinagoga i zgrada *Hevra Kadiše* (Svetog Društva).

Svoj doprinos Zrenjaninu Jevreji su ostavili u zdravstvu, industriji, trgovini itd. Prva žena lekar bila je doktorka Regina Fišer Kon, a najpoznatiji farmaceut je bio Aleksandar Vagi. Fabrika kvasca, skroba i šećera bila je u vlasništvu i pod upravom Jevreja. Na prelazu iz XIX u XX vek, veliki broj trgovinskih radnji u

glavnoj ulici, takozvanoj čaršiji, bio je u vlasništvu Jevreja, a svoje zgrade posedovalo je deset jevrejskih porodica. Tridesetih godina, jedan od najuticajnijih žitelja Zrenjanina bio je tadašnji direktor fabrike šećera Viktor Elek. Bio je poznat kao jedan od najvećih dobrotvora, ne samo u jevrejskoj zajednici nego i mnogim kulturnim društvima, pomagao je gradsku upravu iako je fabrika bila oslobođena gradskog poreza. Uhapšen je i obešen među prvima nakon nemačke okupacije grada, 1941. godine.

Pre početka Drugog svetskog rata, 31,6 % jevrejske populacije Banata živelo je u Zrenjaninu.

Godine 1941. okupaciona vlast je oduzela Jevrejima prava, diskriminišući ih i ubijajući ih. Poznati zrenjaninski Jevreji su odmah bili uhapšeni, oduzeta im je imovina, biblioteka i arhiva su uništene i već aprila, 1941. godine srušena je sinagoga. U avgustu 1941. godine Jevreji iz Zrenjanina i okoline su deportovani u Beograd od kojih je 1280 stradalo. Banat je bio prva oblast u Evropi potpuno „očišćena“ od Jevreja budući da su svi banatski Jevreji ubijeni u logoru Topovske šupe.

Mali broj preživelih Jevreja, nakon rata iselio se u Izrael, a oni koji su ostali, su sveli svoje aktivnosti unutar zajednice na minimum. U posleratnom periodu zajednica zvanično nije ni postojala. Tek 1994. godine zajednica je ponovo oživela. Istaknuti i aktivni zrenjaninski Jevrejin, Josif Tajti je imao listu porodica preživelih Jevreja, koje je pozvao na sastanak. Polako se opština ponovo formirala, osnovala je svoju Žensku sekciju, Komisiju za socijalna pitanja i Dečiji klub. U opštini se obeležavaju jevrejski praznici, drže se predavanja o raznim temama, kao i druženja unutar i van zajednice.

Na mestu nekadašnje prelepe sinagoge danas se nalazi poslovno-stambena zgrada.

Pančevo

Pančevo je jedna od najstarijih jevrejskih naseobina u Banatu. Postoje podaci o životu Jevreja u Pančevu još za vreme Turaka krajem XV veka, ali tek nakon poraza Turaka u ratu sa Austrijom kreće prvo veće naseljavanje Jevreja u Pančevu. Pančevo naseljavaju između ostalog bežeći u južne delove Austrijskog carstva od raznih zakona koji u njemu važe, na primer zabrane sklapanja braka za više od jednog muškarca iz porodice, tolerancijske takse iz 1743. ili onih koje su ih obavezivali da govore nemački jezik i koriste isključivo nemačka imena iz 1784 i 1787. godine. Svi ovi i slični zakoni ukinuti su tek 1867. naredbom kojom im je ujedno dozvoljeno i studiranje na univerzitetu i bavljenje željenim poslom za jevrejsko stanovništvo.

U prvoj polovini XIX veka pominju se uticajne porodice koje žive u Pančevu Perles, Julius, Zonenfeld i Fridenberg, a iz Beograda se doseljava oko 200 Jevreja. Počinju da se osnivaju jevrejske ustanove i organizacije. Dobrotvorno religiozno društvo *Hevra kadiša* osnovano je 1833. *Talmud Tora* 1881. i *Religiozno jevrejsko pevačko društvo* 1886. godine. Zvanično, Jevrejska opština u Pančevu osnovana je 1870. godine. Prvi predsednik Jevrejske opštine bio je David Zonen-

fild, a prva sinagoga podignuta je 1876. Druga pančevačka sinagoga sagrađena je između 1907-1909. po projektu budimpeštanskog arhitekta Karolja Fenjveša, dok je izvođač građevinskih radova bio pančevački preduzimač Ferdinand Šec. Ovo prelepo zdanje je bilo mešavina nekoliko arhitektonskih stilova, ali sa dominantnim pečatom secesije. Tokom Drugog svetskog rata Nemci su je koristili kao skladište. Jevrejska opština Pančevo, pod pritiskom tadašnje vlasti, prodala je 1952. godine pančevačku sinagogu po odluci koju je doneo Savez jevrejskih opština Srbije, a njen veliki deo je srušen godinu dana kasnije. Ono što je ostalo od sinagoge bilo je zapušteno i skoro je potpuno uništeno u požaru 2007. Početkom XX veka Jevreji u Pančevu mahom su bili trgovci i zanatlije. U tom periodu, zajednica se otvara prema domicijalnom stanovništvu u pogledu posla, ali i sklapanja mešovitenih brakova. *Sinagogalno pevačko društvo* osnovano je 1906. Organizovane su razne humanitarne manifestacije u kojima se pomagalo ugroženim članovima zajednice, ali i ostalim sugrađanima. Pred sam početak Drugog svetskog rata, u Pančevu je živelo oko 600 Jevreja, rat je preživela nekolicina njih. Prvih dana okupacije uhapšeno je dvadesetak lica, za početak imućni i poznatiji građani. Posle šikaniranja i ponižavanja, puštali su ih i ponovo hapsili. Uhapšeni su zatvarani u bivšu fabriku svile ili su odvođeni na prinudni rad. Veliko hapšenje Jevreja u Banatu odigralo se u noći između 14. i 15. avgusta 1941. Neki su prebačeni u logor Sajmište, neki su ugušeni u dušegupkama, a neki su streljani pored puta u mestu Jabuka, gde se danas nalazi memorijalni spomenik. Na samom početku rata Jevrejima je oduzeta imovina, što su u Pančevu i okrugu sprovodile same komšije Jevreja, Nemci, Folksdojčeri. Ovakva situacija skoro je potpuno onemogućavala da se porodice sakriju ili sačuvaju nešto od imetka.

Nakon rata, Jevrejska opština nastavila je sa radom, sa desetkovanim članstvom, jedan deo preživelih iselio se u Izrael. Tek sedamdesetih godina rad opštine se intenzivira. Danas ona broji oko 230 članova i radi na očuvanju jevrejske religije, kulture i tradicije.

Sećanja

Gaon, Aleksandar (ur.), *Mi smo preživeli, knjige 2-5*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2009.

Nenad Radošević (Natan Reiss-Rajs)

U petak bi mama ispekla dva bela hleba tzv. "barhes". Jedan je bio pripremljen za petak uveče – pletenica od četiri-pet delova, a drugi namenjen za subotnji ručak bio je posut makom i sastajao se od 7-8 kugli (kao zemičke) koje su bile obuhvaćene jednim vencem. Za subotu ujutru, za doručak, najčešće je pravljen mlečni hleb, takozvani „milhbrot“. U subotu se nije kuvalo, to je učinjeno dan ranije. Ako je trebalo ložiti vatru radi podgrevanja jela ili grejanja u stanu, došla bi jedna žena iz susedstva i to učinila.

U petak uveče sto se svečano postavljalo. Sveće je palila mama u prvi sumrak i pri tome bi izrekla molitvu, stavila "barhes" na sto, prekrila nekom dekićom, stavila so, srebrnu čašu za vino ili staklenu za rakiju i ostalo posuđe potrebno za večeru, na belom stolnjaku. U određeno vreme svi bismo se okupili na večeri. Muškarci su imali prekrivene glave svojim šeširima. Otac bi natočio čašicu rakije, izrekao kratko molitvu, koju smo stojeći saslušali i na kraju rekli "amen" i seli. Zatim bi skinuo dekiću sa "barhesa", odrezao parče, umočio u slanik, odnosno u so, izrekao zahvalnost u vidu molitvene rečenice i prineo mali deo u usta. Ostalim prisutnima je, takođe, podelio po parče „barhesa“.

Mi smo preživeli, knjiga 5, „Događaji i sećanja“, str. 77.

Lea Ljubibratić

U Novom Sadu, familiju Fuks su činile četiri vrlo povezane porodice. Ukupno nas petnaestoro....

...Moja majka se, udajom, opredelila za jevrejsku zajednicu prešavši u Mojsijevu veru još pre mog rođenja. Uz postepeno upoznavanje jevrejskih običaja, unela je u kuću i neke kojima je vaspitavana tokom svog detinjstva. Tako sam ja, do polaska u osnovnu školu, znala za božićnu jelku i uskršnja jaja.

Pohađala sam jevrejsku osnovnu školu, koja se vodila kao državna. A kako je bila na dobrom glasu, pohađala su je i nejevrejska deca. Tek tu sam, od veroučitelja Boroša, naučila običaje i slušala biblijske priče koje su mi uvek izazivale suze. Subotom nismo imali nastavu, ali smo dolazili u školu koja je bila odmah do sinagoge.

Mi smo preživeli, knjiga 3, „Jedino ime ostaje“, str. 302.

Gabi Deleon

Do rata 1941. godine, braća i ja, školovali smo se u Beogradu. Ašer je bio student Poljoprivrednog-šumarskog fakulteta, Eli je bio maturant, a ja sam završavao treći razred gimnazije. Naša porodica nije vodila naročito strog jevrejski verski život. Umereno su poštovani jevrejska tradicija i najvažniji praznici, ali je zato intenzivno bilo učešće u radu jevrejske zajednice Beograda. Moj otac je u više navrata bio funkcioner jevrejske opštine, predsednik humanitarnog društva „Potpora“, i član lože „B'nei Brit“; majka je, i pre i posle, Drugog svetskog rata bila članica Jevrejskog ženskog društva. Umrla je kao njena potpredsednica. Zbog svega toga, u godinama pred rat, kroz našu kuću su prolazile mnoge izbeglice, uglavnom iz Austrije i Čehoslovačke, koje su bile u tranzitu kroz Jugoslaviju i kojima je jevrejska zajednica želela da pomogne. Zato su antisemitski pogromi u Nemačkoj, i drugim zemljama profašističkih režima u Evropi, bili često tema u kući. Zanimljivo je da je u porodici, naročito sa očeve strane, bila negovana veza sa širom jevrejskom zajednicom Srbije i Jugoslavije, prvenstveno na bazi romantičarskog patriotizma i tradicije srpskog naroda. Kao primer, i danas mi je u sećanju jedan detalj: kad sam kao dvanaestogodišnjak, pod uticajem drugova, pomenuo mogućnost svog učlanjenja u „Hašomer hacair“, otac se tome suprotstavio uz napomenu da je potrebnije da ostanem u „Sokolu“, čiji sam bio dugogodišnji član.

Mi smo preživeli, knjiga 3, „Tri puta rođen“, str 198.

Dr Ruža Blau Francetić

Svi su u našoj kući govorili nemački, a međusobno mađarski. Mađarski je bio moj maternji jezik. Išla sam u srpsku školu, jer smo, kao židovska manjina, morali ići u te škole....

U gimnaziji u Somboru, u našem razredu bilo je oko trideset učenika, od njih su deset bili Židovi. Vjersku nastavu je vodio rabiner, Dr Gutman, veoma kulturnan, obrazovan i veliki poznavalac judaizma. Razvijao je u nama osećaj za židovstvo. Nastava se održavala u Židovskoj općini. Somborska židovska općina je bila vrlo bogata. Mislim da je u gradu živjelo između dvije i tri hiljade Židova. Sam Sombor je, u to vrijeme, mogao imati između dvadeset pet i trideset hiljada stanovnika... Somborska sinagoga je bila klasična sinagoga. Za vrijeme naših praznika okupljali smo se u sinagogi, koja je uvijek, u tim prilikama, bila dupke puna.

Mi smo preživeli, knjiga 5, „Humani lekar spasio me lažnom dijagnozom“, str. 90-91.

Bjanka Auslender

Kad kažem da je porodica bila patrijahalna, to se odnosi na veliko poštovanje prema starijima. Živjeli smo sa nonom-dedom i nonom-bakom, očevim roditeljima, i iz te kuće je meni ostao onaj prvi osjećaj „bizar la manu“ (poljubi ruku svom nonu, poljubi ruku svojoj noni). I to svaki put kad su oni dolazili iz hrama, kad se sjedalo za stol, prije molitve...Te običaje, tu tradiciju nisu nosili toliko moji roditelji, oni su se smatrali modernijima, koliko su ih nosili i prenosili na nas, na mene i moju sestricu, upravo djed i baka.

Moja nona je nosila takozvani tukadu, kapu nekada ovičenu zlatnicima, nekada sa nekim ukrasima. Majka moje mame je nosila sefardsku odjeću sa tukadu, dok to njena djeca, osim kćeri, nisu više nosile jer nije bilo moderno. Oblačile su se građanski.

Bili smo srednja građanska porodica, ni bogata ni siromašna. Pristojno smo živjeli. Djed je bio bankarski činovnik, sjećam ga se kao već starijeg gospodina, a moj otac je imao tvornicu makarona „Union“. To nije bila neka velika tvornica, više kao neki obrt. Tako je u kući uvijek bilo makarona, brašna i drugih artikala.

Majka nije radila. Bila je kod kuće, zajedno sa svojom svekrvom i mojim djedom, koji je već bio u mirovini. I mi smo, praktički, sjećam se sa nonom i majkom dočekivali i otpraćali, svakog petka, uoči subote grupu siromašnih Jevreja, za koje su pripremani paketići. U njima je bilo brašna, ulja, malo šećera, tjestenine... Dolazili bi uvijek isti, meni nepoznati ljudi po te paketiće. Još nešto mi je ostalo duboko urezano u sjećanje: nona je petkom predavala te paketiće i svakom je pri tom govorila:

„Pardona mi!“, što znači: oprosti mi.

Pitala sam je:

„Nona, zašto oprosti mi, kad daješ?“

A ona je odgovorila, sjećam se kao da je sad čujem:

„Dijete, moram se izviniti što ja imam i što ne primam milostinju, a oni su sigurno u mnogo težem položaju i njima je mnogo neprijatnije primati.“

To pardona mi je nešto što je mom djetinstvu ostavilo vrlo dubok dojam.

Mi smo preživeli, knjiga 4, „Dijete Sreće“, str.39.

Aleksandar Nahman

Otac mi je ispunjavao i najmanje želje. Sećam se njegovog ponosa kada me je prvi put vodio u školu i na obrede u sinagogu. Sećam se zvuka šofara u sinagogi, paljenja sveća i blagoslova na Erev Šabat, paljenja sveća za „Hanuka“. Sećam se da me je rabin hvalio da lepo pišem i čitam hebrejska slova.

Mi smo preživeli, knjiga 3, „Dete u ratu“, str.367.

Lea Šrajer

Detinjstvo sam sretno provela u harmoničnoj, tipičnoj jevrejskoj porodici. Sve praznike smo redovno proslavljali uključujući i Šabat svakog petka uveče. Kod kuće smo se strogo držali košer: ne samo da smo imali posebno posuđe i pribor za mlečnu i mesnu hranu, već je i pripremanje hrane u kuhinji bilo odvojeno. U petak ujutro sa mamom bih išla na pijacu da kupimo kokošku za Šabat večeru. Živu kokošku bismo potom odneli kod šahtera koji bi je zaklao po verskim propisima. Šahter je imao „kancelariju“ u maloj prostoriji u dvorištvu sinagoge.

Sećam se da je moja mama pre početka Purima uvek pekla veliku količinu kolača. Kolači sa makom i orasima, zvani kindla, bili su naročito omiljeni. Tradicionalne pakete sa kolačima zvane šlahmones raznosili smo po susedstvu.

Pre Pesaha promenili bismo svo posuđe i pribor za jelo. Maces smo kupovali u pekari Šibalić. Ja sam naročito volela okrugli maces pošto je bio najukusniji. Od mnogih prijatnih uspomena vezanih za Pesah, jedna je ipak zauzimala posebno mesto – nova haljina kao poklon. Jednom prilikom sam čak uz haljinu dobila i crne lakovane cipele, koje su onda bile vrhunac mode.

Roš ašana je bio veseli praznik. Tokom praznika redovno bismo išli na službu u sinagogu. Tradicija u našoj kući je bila da tokom Roš ašana jedemo bar jednu „slatku“ hranu da nam godina isto bude „slatka“. Izbor moje mame, ali ne i moj, bio je varivo od šargarepe. Ovu tradiciju sam ja nastavila u našoj kući i, kako vidim, ni moja deca nisu mnogo bila oduševljena. Ali su se zato herojski držala i pojela makar jednu kašiku variva. ...

...Jom kipur takođe dobro pamtim. Naročito po tome što bih postala veoma gladna negde oko četiri popodne. Nismo imali hrane u kući i ceo dan smo proveli u sinagogi. Jom kipur je bio jedini praznik u mojoj mladosti za koji sam jedva čekala da prođe.

Moja baka, Flora Kesler, živela je u Somboru. Bila je vrlo pobožna. Sećam se da je prilikom svake posete Subotici insistirala da idemo u ortodokсну sinagogu. Službe u Velikoj (glavnoj) sinagogi za nju jednostavno nisu bile dovoljno pobožne...

...Veliki broj Jevreja u Budimpešti mnogo se trudio da bude asimiliran, jer su se osećali Mađarima jevrejske vere.

Mi smo preživeli, knjiga 4, „Zašto sam pustila maminu ruku?!“, str.133-134.

Tibor Adam

Do rata moje je generacija, takoreći bez izuzetka, bila član cionističke organizacije „Tehelet lavan“. Sve slobodno vreme provodili smo u kenu, gde se odvijala vrlo intenzivna aktivnost. Držala su se predavanja, organizovana pacifistička, književna i umetnička popodneva. Odlazili smo na izlete i logorovanja.

Po okupaciji, cionističke organizacije su bile zabranjene, ali, zahvaljujući predsedniku subotičke opštine, dr Zoltanu Lorantu, dozvoljen je rad neke vrste kulturnog društva, doduše ne zadugo.

Mi smo preživeli, knjiga 2, „Prezime Adam znači-čovek!“, str 262-263.

Hronologija značajnih događaja za Jevreje i jevrejsku zajednicu na teritoriji današnje Srbije do Drugog svetskog rata

IV vek pre n. e. – Prvi tragovi života jevrejske zajednice na prostoru današnje Srbije

VIII/IX vek – Prvi celoviti arheološki nalazi pronađeni u Čelarevu (nekropola i naselje) koji ukazuju na prisustvo Jevreja na prostoru današnje Srbije

1337. – Prvi put se spominju Jevreji u hrisovuljama cara Stefana Dušana

1492. Progon Jevreja (Sefarda) iz Španije, nakon čega je usledio veći talas njihovog doseljavanja na teritorije južnoslovenskih zemalja

XVI vek – Naseljavanje Jevreja izbeglih sa Pirinejskog poluostrva na Balkan

XVI vek – Postoje podaci koji ukazuju na to da je već postojala Jevrejska opština u Nišu

XVI-XVII vek – Život i delatnost Jevreja tokom Osmanskog carstva intenzivno se razvija

XVII vek – Jevrejska zajednica u Beogradu broji 800 članova

1641. – Najstariji pronađeni nadgrobni spomenik rabina Avrahama Kohena u Beogradu

1651. – Postoje pisani dokumenti iz ove godine koji ukazuju na postojanje jevrejske zajednice u Nišu

1688 – Dolaskom Austrijanaca na teritoriju današnje Srbije položaj Jevreja se znatno pogoršava

XVII/XVIII vek – Naseljavanje aškenaskih Jevreja na teritoriju Vojvodine

kraj XVII veka – Jevreji se u većem broju naseljavaju u Novi Sad

1693. – Prvi Jevreji se nastanjuju u Rackom selu (današnji Novi Sad)

1717. – Izgrađena je prva sinagoga u Novom Sadu

1735. – Osnovana je Hevra Kadiša (Sveto društvo) u Novom Sadu

1735. – Na popisu je utvrđeno da u Zrenjaninu živi 100 jevrejskih porodica

1745. – Po proglašenju Sombora slobodnim kraljevskim gradom Jevreji se doseljavaju u ovaj grad

1747. – Nakon plaćanja velike boravišne takse prvi Jevreji – Joakim Goldštajn i Mojsije Abraham doseljavaju se u Zrenjanin

1746. – Tadašnja vlast priznaje postojanje Jevrejske opštine Zemun

1748. – Osnivanje prve jevrejske opštine u Novom Sadu
1749. – Izgradnja druge sinagoge u Novom Sadu
1760. – Osniva se Jevrejska opština u Zrenjaninu
1775. – Prvi Jevrej – Jakob Hiršl – od uprave dobija dozvolu stalnog boravka na teritoriji Subotice
1780. – Izgradnja treće sinagoge u Novom Sadu
1781. – Edikt o toleranciji Josipa II obeležava početak emancipacije Jevreja
1782. – U Subotici živi 29 Jevreja
1786. – Gradske vlasti zvanično priznaju Jevrejsku opštinu u Subotici
1799. – Osnovana je Hevra Kadiša (Sveto društvo) u Subotici
- kraj XVIII veka – Prva naseljavanja Jevreja u Kikindi
- početak XIX veka – Prvo naseljavanje Jevreja u Šabac
1800. – Osnovana Jevrejska opština u Kikindi
1800. – Izgrađena prva sinagoga u Kikindi
1802. – Otvorena prva Jevrejska škola u Novom Sadu, a nakon nje i prva Jevrejska bolnica
1803. – Prvi podaci o jevrejskom groblju u Somboru
1813. – Osnovana Jevrejska škola u Zemunu
1815. – Osnovan Molitveni dom u Zemunu
1817. – Izgrađena prva sinagoga u Subotici
1818. – Izgrađena prva sinagoga u Somboru
1824. – Na popisu je utvrđen podatak da u Kikindi živi 129 Jevreja
1825. – Osnovano društvo Hevra Kadiša (Sveto društvo) u Somboru
1826. – Izgradnja četvrte sinagoge u Novom Sadu
1827. – Osnivanje prve Jevrejske opštine u Somboru
1833. – Osnovana je Hevra Kadiša (Sveto društvo) u Pančevu
1840. – Hazburški parlament u Požanju (Bratislava) daje veća prava Jevrejima na teritoriji današnje Vojvodine
1847. – Izgrađena prva sinagoga u Zrenjaninu
1850. – U Šapcu osnovan ogranak Cionskog društva za naseljavanje Palestine
1852. – Osnovana Ženska sekcija u Subotici
1853. – Osnovana Jevrejska osnovna škola u Somboru
1859. – Knez Miloš donosi Ustav koji tokom kraćeg vremena izjednačava položaj Jevreja sa ostalim narodima na području tadašnje Srbije
1859. – Osnovani su: religiozna zajednica, rabinat i škola u Zrenjaninu

1862. – Prvi put je dozvoljeno naseljavanje Jevreja u Zemunu bez ikakvih ograničenja
1862. – Izgrađena druga sinagoga u Somboru
1863. – Izgrađena prva aškenska sinagoga u Zemunu
1865. – Osnovana Ženska sekcija u Beogradu
1866. – Osnovana prva Jevrejska opština u Beogradu sa sekularnim rukovodstvom
1867. – Izgrađena prva sefardska sinagoga u Zemunu
1867. – Formalno izjednačavanje položaja Jevreja sa svim drugim stanovnicima na teritoriji današnje Vojvodine
1867. – Jevrejska zajednica u Somboru proglašena je neološkom
1870. – Osnovana prva Jevrejska opština u Pančevu
1875. – Izgrađena treća sinagoga u Somboru
1876. – Izgrađena prva sinagoga u Pančevu
1878. – Popis stanovništva beleži podatak da u Nišu živi 900 Jevreja
1879. – Osnovano Srpsko-jevrejsko pevačko društvo (kasnije Srpsko-jevrejsko pevačko društvo Braća Baruh u Beogradu)
1879. – Jevrejska mahala u Nišu nestala je u velikom požaru
1880. – Izgrađena druga sinagoga u Kikindi
1881. – Osnovana Talmud Tora (jevrejska religiozna škola) u Pančevu
1886. – Osnovano Religiozno jevrejsko pevačko društvo u Pančevu
1888. – Jevreji u Srbiji dobijaju novim Ustavom punu ravnopravnost
1888. – Osnovano jevrejsko zabavište u Somboru
1894. – Osnovana škola za jevrejsku decu u Šapcu
1895. – Stupa na snagu zakon pod nazivom Recepcija, koji izjednačava jevrejsku veroispovest sa ostalim priznatim veroispovestima u Austrougarskoj monarhiji
1896. – Podaci ukazuju na to da je u Šapcu živelo 274 Jevreja
1896. – Završena izgradnja Velike sinagoge u Zrenjaninu
- početak XX veka – Jevrejska zajednica u Somboru broji 882 lica
1900. – Popisom je utvrđeno da u Zrenjaninu živi 1335 Jevreja
1902. – U Subotici posvećena nova sinagoga prema nacrtima arhitekata Deže Jakaba i Marsela Komora
1903. – Izgrađena druga sinagoga u Subotici (postoji i danas)
1906. – Osnovano Sinagogalno pevačko društvo u Pančevu
1906. – Osnovana Jevrejska opština u Kragujevcu

1908. – Sagrađena beogradska sefardska sinagoga Bet Izrael (Kuća Izraela)
1909. – Završena izgradnja pete sinagoge u Novom Sadu (koja postoji i danas)
1909. – Završena izgradnja druge sinagoge u Pančevu
1909. – Osnovano pevačko društvo David u Nišu
1911. – Otvaranje prve lože Bnei Brit (Deca Zaveta) društva u Beogradu
1912. – Osnovano prvo omladinsko društvo u Somboru
1919. – Osnovana krovna organizacija jevrejskih veroispovednih opština Kraljevine SHS (kasnije Savez veroispovednih opština Jugoslavije)
1919. – Osnovan Saveza cionista Jugoslavije
1919. – Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca izdaje naredbu o izgonu stranaca
1920. – Osnovan Sport-klub Juda Makabi u Novom Sadu
1921. – Na popisu je utvrđeno da u Kikindi živi 551 Jevreja
1921. – U Kragujevcu živi 80 Jevreja
1921. – Na popisu je utvrđeno da u Šapcu živi 70 Jevreja
1921. – Osnovana cionistička organizacija u Subotici
1921. – Osnovan Savez ortodoksnih bogoštovnih opština Jugoslavije na inicijativu subotičkih ortodoksnih Jevreja
1923. – Osnovan Savez rabina Jugoslavije sa sedištem u Beogradu
1923. – Osnovano omladinsko društvo Ivrija (Kultura) u Vojvodini
1923. – Otvorena Jevrejska bolnica u Subotici
1923. – Osnivaju se: cionistička omladinska organizacija Ahdut ha'olim i jevrejsko omladinsko društvo Reus, pokreću se jevrejski nedeljni listovi Szombat i Izrael u Subotici
1925. – Posvećena aškenaska sinagoga u sadašnjoj ulici Maršala Birjuzova u Beogradu
1925. – Završena izgradnja sinagoge Sukat Šalom (Koliba mira) u Beogradu
1925. – Završena izgradnja Nove sinagoge u Nišu
1925. – Izgrađena ortodoksna sinagoga u Somboru
1927. – Jevrejska veroispovedna zajednica u Nišu broji 90 članova (dok istovremeno u gradu živi 430 Jevreja)
1928. – izgrađena je zgrada za potrebe sefardske opštine i u njoj se danas nalazi Savez jevrejskih opština Srbije, Jevrejska opština Beograd i Jevrejski istorijski muzej
1929. – Stupa na snagu Zakon o verskoj zajednici Jevreja koji deli jevrejsku zajednicu u Jugoslaviji na ortodoksnu i neološku

1929. – Osnovan sportski klub Cion u Nišu
1930. – Osnovano najveće cionističko društvo na prostorima tadašnje Jugoslavije, Hašomer hacair (Mladi stražar)
1931. – U popisu stanovništva u Jugoslaviji popisano 71000 Jevreja
1931. – 7906 Jevreja živi u Beogradu
1931. – 95 Jevreja živi u Kragujevcu
1931. – 68 Jevreja živi u Šapcu
1933. – Savez veroispovednih opština Jugoslavije izglasava potpunu ravnopravnost žena, koje su učestvovala u svim oblicima života zajednice
1934. – Završena izgradnja Jevrejskog kulturnog doma u Beogradu
1934. – Osnovano Jevrejsko zabavište u Novom Sadu
1934. – Nakon ubistva kralja Aleksandra svi Jevreji čije državljanstvo nije bilo regulisano proterani su iz Jugoslavije
1935. – Osnivanje Jevrejskog lista u Novom Sadu
1935. – Osnovan Jevrejski kulturni dom u Novom Sadu u kome su bili smešteni vrtić, košer restoran, dvorane za predavanja, kancelarije društava
1936. – Tadašnje valsti priznaju ortodoksnu zajednicu u Somboru
1938. – Osnovan Jevrejski dom u Zemunu
1938. – Prva kulturna događanja cionističke grupe Bijaljak u Nišu
1940. – Popis stanovništva beleži 585 Jevreja u Zemunu
1940. – Popis stanovništva beleži 600 Jevreja u Pančevu
1940. – Popis stanovništva beleži oko 6000 Jevreja u Subotici
1940. – Popis stanovništva beleži oko 4500 Jevreja u Novom Sadu
1940. – Popis stanovništva beleži 360 Jevreja u Nišu
1940. – Popis stanovništva beleži oko 12000 Jevreja u Beogradu
1940. – Popis stanovništva beleži 85 Jevreja u Kragujevcu
1940. – Popis stanovništva beleži 1037 Jevreja u Šapcu
1940. – Popis stanovništva beleži oko 1200 Jevreja u Somboru
1940. – Popis Saveza jevrejskih veroispovednih opština beleži 1278 Jevreja u Zrenjaninu

Pored gradova i opština opisanih u tekstu do 1940. godine postojale su sledeće opštine sa brojem članova na teritoriji današnje Srbije : Ada* (350), Apatin* (62), Bačka Palanka (287), Bački Petrovac (100), Bačko Petrovo Selo* (310), Bačka Topola* (303), Bajmok (129), Bela Crkva (58), Bezdan (92), Čantavir (71), Čonoplja (42), Čurug (57), Debeljača (148), Horgoš (32), Kula (133), Leskovac (69), Mali Idoš (39), Mol* (100), Novi Bečej (289), Novi Kneževac (61), Novi Pazar* (292), Novi Vrbas (251), Parabuć (73), Piroć* (100), Ruma (250), Senta* (1448), Smede-

revo (83), Sremska Mitrovica* (116), Stanišić (44), Stara Kanjiža (209), Stara Moravica (61), Stari Bečej* (247), Stari Sivač (45), Temerin (64), Titel (69), Velika Kikinda* (504), Vršac *(296), Žabalj (93), Priština* (373), Kosovska Mitrovica* (116).

Pre Drugog svetskog rata na teritoriji današnje Srbije ukupno je živelo 33800 Jevreja od kojih je ubijeno 83%. Samo u mestima označenim zvezdicom rad opštine nakon Drugog svetskog rata je obnovljen, međutim danas (2015.godine) postoje jevejske opštine u Bogradu, Zemunu, Novom Sadu, Nišu, Zrenjaninu, Subotici, Pančevu, Somboru i Kikindi.

Hronologija značajnih događaja za Jevreje i jevrejsku zajednicu na teritoriji današnje Srbije tokom Holokausta na strani: 88.

Predlog radionica za rad sa učenicima pre izložbe

Radionice koje slede predstavljaju uvodni deo izložbe *Portreti i sećanja jevrejske zajednice u Srbiji pre Holokausta*. Njihov osnovni cilj je da budućim posetiocima približe temu i problematiku same izložbe koja prikazuje život ove zajednice pre i tokom Holokausta, njenu kulturu i običaje.

Preporučujemo Vam da sa učenicima koji će posetiti izložbu realizujete jednu ili više priloženih radionica, u zavisnosti od tehničkih mogućnosti, dinamike odeljenja kao i zainteresovanosti samih učenika.

U svakoj radionici posebno je naveden preporučeni uzrast i cilj radionice, potreban materijal i opisan tok rada. Vreme trajanja svakog dela radionice posebno je naznačeno. Ukoliko na raspolaganju imate više vremena, a u zavisnosti od zainteresovanosti odeljenja, procenite kom delu ćete posvetiti više pažnje.

Poželjno je da učenici budu podeljeni u manje, heterogene grupe, čime se podstiče slobodna razmena mišljenja i unapređuje sposobnost analiziranja putem diskusije. Kako bi svim učesnicima bilo obezbeđeno da vide jedni druge, i time se mogućnost isključenja pojedinca svela na minimum, poželjno je tokom diskusija i predstavljanja rada rasporediti učenike da sede u krugu. Uloga nastavnika, to jest moderatora, tokom radionica je da ohrabri učenike da iznesu svoje mišljenje, usmeri tok diskusije i po potrebi razjasni pitanja, da bude u neposrednoj interakciji sa odeljenjem ali bez nametanja sopstvenog mišljenja i zauzimanja autoritarnog stava.

Ukoliko niste u mogućnosti da realizujete ni jednu od ponuđenih radionica pre dolaska na izložbu, one Vam mogu poslužiti za neki od narednih časova kao interaktivno sredstvo učenja o životu, kulturi i tradiciji jevrejske zajednice na prostoru današnje Srbije.

Radionice priredile saradnice i volonterke organizacije *Haver Srbija*.

Radionica: Život pre...

Preporučeni uzrast: učenici drugog ciklusa osnovne škole i učenici srednje škole

Ciljevi:

- Upoznavanje učenika sa načinom života i običajima Jevreja između dva svetska rata putem istraživanja stila i načina života ljudi
- Motivisanje učenika za upoznavanje različitih kultura na prostoru današnje Srbije

Ishodi:

- Učenik poznaje način života ljudi u periodu između dva svetska rata u sveu i Kraljevini Jugoslaviji
- Učenik poznaje način života Jevreja u periodu između dva svetska rata i zna-nja koristi u odgovarajućim kontekstima
- Učenik istražuje različite kulture današnjeg prostora Srbije i predstavlja re-zultate istraživanja
- Učenik koristi rezultate istraživanja za planiranje novih istraživanja i pro-jekata.

Preporučeno trajanje radionice: jedan školski čas (45 minuta), poželjno je dva časa kako bi učenici istraživanje produbili nakon prvog časa..

Materijal potreban za realizaciju radionice:

- odlomak iz serije Miris kiše na Balkanu: www.jevrejipamte/prirucnik (pose-ban odlomak pripremljen za ovu radionicu)
- projektor
- kompjuter/laptop
- slike simbola za projekciju, pojmovi i reči za nastavnike (objašnjenje pojmo-va na kraju radionice)
- odštampani šablon/tabela za svaku grupu (nalazi se na kraju radionice)

Tok radionice:

Uvod (15 minuta):

Gledanje odlomka iz serije Miris kiše na Balkanu. Nastavnik objašnjava učeni-cima da je odlomak koji će pogledati rađen po istoimenom romanu Gordane Kučić i da on prikazuje život jedne sefardske jevrejske porodice u periodu od 1914. do 1945. godine.

Pre puštanja odlomka nastavnik skreće pažnju učenicima da zapisuju sve ne-poznate reči i pojmove.

Cilj ovog dela radionice je da uvede učenike u karakteristike života jedne jevrejske porodice i pripremi ih za sledeći deo radionice.

Razrada:

Prvi deo (15 minuta):

Nakon gledanja odlomka, par učenika naizmenično na tabli ispisuje nepoznate reči koje su zabeležili. Nakon toga, nastavnik ih deli u manje grupe. Svaka grupa dobija određeni broj pojmova iz pojmovnika sa zadatkom da sami dešifruju nepoznate reči. Nakon ovog procesa prodiskutovati pojmove sa svim učenicima zajedno.

**Ukoliko imate na raspolaganju više od jednog školskog časa:*

Drugi deo:

Podeliti učenike u grupe od po četiri do pet učesnika. Svakoj grupi dati odštampani šablon na kojem se nalaze dve kolone. Zadatak učesnika unutar grupe je da u jednoj koloni ispišu sličnosti a u drugoj razlike prikazanog perioda i doba u kom živimo. Kada se završi rad u grupama prodiskutovati sa svim učenicima zajedno koje su sličnosti i razlike uočili.

Cilj je da se učenicima objasne neki pojmovi iz jevrejske kulture, kao i da se učenici podstaknu da uoče sličnosti između njihovog života i života porodice iz vremena o kojem pričamo.

Završni deo (15 minuta):

Nastavnik daje svakoj grupi A3 papir. Zadatak učenika je da individualno ili u paru izaberu pojmove koji su im se najviše svideli, zatim ukoliko su u mogućnosti saznaju više o tim pojmovima putem interneta i na kraju naprave pano sa crtežima i objašnjenjima izabranih pojmova.

Cilj ovog završnog dela je da se učesnici kreativno izraze kao i da im se preko panoa pruži mogućnost za dalje proučavanje i istraživanje reči i pojmova.

**Ukoliko imate na raspolaganju više od jednog školskog časa:*

Nastavnik otvara diskusiju sa svim učenicima o različitim kulturama i istoriji ovog područja.

Pitanja za diskusiju:

- Ko se od učenika prvi put susreo sa jevrejskom kulturom i običajima?
- Šta vam je bilo neobično?
- Zašto je važno upoznati različite kulture?

Cilj ovog segmenta završnog dela je da podstaknemo učenike da upoznaju različite kulture sa ovih prostora i da ih zaintrigiramo da saznaju više o kulturi i životu Jevreja iz njihovog grada.

**Tokom završnog dela treba napomenuti da je ova radionica uvod u izložbu Portreti i sećanja jevrejske zajednice u Srbiji pre Holokausta.*

Pojmovi i jevrejski simboli iz serije:

Estera, David, Danijel i prezime Salom su biblijska jevrejska imena.

Davidova zvezda (nalazi se ispod lampe u prvoj sceni, u sinagogi prilikom venčanja)

Davidova zvezda ili Davidov štit (Magen David) je jedan od najčešćih jevrejskih simbola. Davidova zvezda u drevna vremena nije isključivo predstavljala simbol judaizma. Tek u kasnijim vekovima biva prepoznata kao simbol jevrejske tradicije i judaizma. Davidova zvezda se kao simbol često susreće u sinagogama, na različitim predmetima vezanim za jevrejski život, a nosi se i u vidu nakita ili ukrasa. Davidova zvezda nalazi se i na zastavi države Izrael.

Hanukija (nalazi se ispod lampe u prvoj sceni, prilikom ručka u kući porodice Salom)

Hanukija je svećnjak sa devet krakova čije se sveće pale tokom praznika Hanuka. Ovaj praznik traje osam dana koje simbolizuje osam sveća na svećnjaku. Svake večeri pali se po jedna sveća više pomoćnom devetom svećom – šamaš. Svećnjak simbolizuje čudo prilikom koga je svetlost sveća u jerusalimskom Hramu gorela osam puta duže nego što je to bilo stvarno moguće.

Menora (svetli u sinagogi prilikom venčanja)

Menora je sedmokraki svećnjak, glavni simbol jevrejske tradicije. Pravila o načinu izrade menore su opisana u Tori (Mojsijevo Petoknjžje) u drugoj knjizi Šemot (Izlazak 25:31-40). Ovaj sveti predmet Jevreji su nosili u Zavetnom Šatoru tokom svog boravka u Sinaskoj pustinji, a kasnije u Jerusalimskom hramu. Danas se menora nalazi u većini jevrejskih kuća, može biti raznih veličina a izrađuje se od različitih materijala. Danas se nalazi i na grbu države Izrael.

Španski jevreji- Sefardi

Sefard je naziv za Jevreje koji potiču iz Španije i Portugala iz kojih su proterani krajem prve polovine XV veka, nakon čega počinju da naseljavaju zemlje Sredozemlja i Otomansku imperiju. „Sefarad“ na hebrejskom jeziku znači „Španija“. Ova grupa Jevreja govorila je judeo-španskim dijalektom nazvanim „ladino“, koji je bio mešavina hebrejskog i starošpanskog jezika.

Kipa (nalazi se na glavi muškaraca u knjižari)

Kipa je mala kapa koju Jevreji nose za vreme molitve, učenja Tore, izgovaranja blagoslova unutar sinagoge. Tradicionalni Jevreji nose kipa tokom čitavog dana. Kipa simbolizuje svest pojedinca o Božijoj prisutnosti u svakom trenutku.

Sefer Ha’Kuzari (knjiga koja je Bukici ispala a Danijel joj vraća)

Knjigu Sefer Ha’Kuzari (na srpskom Hazari), napisao je rabin Juda Halevi, jedan od najpoznatijih i najvećih jevrejskih filozofa i pesnika srednjovekovne Španije. Knjiga sadži filozofiju judaizma.

Gracia, Adios (u obućarskoj radnji) reči na Ladinu znače *hvala* i *doviđenja*.

Pastel di carne con masa fino (jelo koje sprema Estera sa ćerkama pre Danijelovog dolaska)

Adio kerida (pevaju je Estera i gospodin Salom) je sefardska ljubavna pesma

Adio kerida

*Adio,
Adio Querida,
No quero la vida,
Me l'amagrates tu
Tu madre cuando te pario
Y te quito al mundo
Coracon ella no te dio
Para amar segundo
Adio,
Adio Querida,
No quero la vida,
Me l'amagrates tu
Va, busacate otro amor,
Aharva otras puertas,
Aspera otro ardor,
Que para mi sos muert*

Zbogom draga

*Zbogom,
Zbogom draga,
Ne želim život,
Ti mi ga činiš gorkim.
Kada te je tvoja majka rodila
i donela na svet
Nije ti dala srce
Da voliš drugog
Zbogom,
Zbogom draga,
Ne želim život,
Ti mi ga činiš gorkim.
Idi tražiti drugu ljubav,
Kučaj na druga vrata,
Čekaj drugu strast
Jer za mene si mrtva*

Scena venčanja:

Sinagoga

Sinagoga je građevina ili prostor u kojem se Jevreji okupljaju radi molitve ili drugih društvenih aktivnosti. Molitva se ne mora održavati samo u prostoru sinagoge, ali kako je sinagoga obično centralno mesto okupljanja Jevreja, ona je i centralni prostor zajedničke molitve.

Hebrejska slova

Jevrejska „abeceda“-alefbet se sastoji samo od konsonanata. Postoje 22 konsonanta i pišmo se piše i čita sa desna na levo.

Hupa (mladenci, njihovi roditelji i rabin stoje ispod hupa)

Hupa je neka vrsta baldahina ispod kog se obavlja venčanje i simbolizuje budući dom koji će mladenci zajedno osnovati i izgraditi.

Rabin

U jevrejskoj tradiciji rabin je svešteno lice i učitelj koji vodi odrasle i decu kroz upoznavanje i učenje religioznih tekstova. Rabin takođe može voditi (pevati i izgovarati) molitve i reprezentovati jevrejsku zajednicu u širem društvenom kontekstu, mada on na to ne polaže veće ili drugačije pravo od ostalih članova zajednice.

Talit (nalazi se oko rabinovog vrata)

Talit je molitveni šal koji je bele boje sa plavim ili crnim prugama. Jevreji nose talit prilikom jutarnje molitve i tokom najsvetijeg praznika Jom kipura, ogručujući ga preko svoje garderobe. Talit je napravljen od platna, a sa njegovih krajeva vise rese sa čvorićima koje se zovu cicit i koje podsećaju Jevreje na 613 zapovesti u judaizmu.

Hare at mekudešet li betabat zo kedat Moše veIsrael

(blagoslov koji izgovara mladoženja) u prevodu na srpski: Neka si posvećena meni sa ovim prstenom prema zakonima Mojsijevim i Izraela.

Jevrejski običaj prilikom venčanja. Mladoženja stavlja prsten na kažiprst mladine desne ruke, akt koji simbolizuje privrženost i vernost, datira iz sedmog veka. Prilikom ovog obreda izgovara pomenuti blagoslov.

Mekudešet (gosti su glasno uzviknuli) na hebrejskom jeziku u prevodu na srpski znači posvećena

Običaj razbijanja čaše (gaženje čaše)

Cilj ovog običaja je da podseti prisutne, i u trenucima najvećeg veselja, na razaranje Drugog hrama kao najtužnijeg perioda u jevrejskoj istoriji.

Scena: Večera nakon venčanja

Kad ja počoh na Bembašu je tradicionalna sevdalinka, tekst pesme se peva na popularnu melodiju sefardske pesme *El Dio alto con su gracia*.

Pokrivanje glave

(kod žena, za stolom sve udate žene koje nisu udovice, imaju pokrivenu glavu)

Sve udate žene (koje nisu udovice) po jevrejskoj tradiciji moraju da imaju pokrivenu glavu (maramom, šeširom itd.). Gologlavost se po jevrejskoj tradiciji smatra oblikom golotinje, a golotinja karakteristikom prisutnom u politeističkim religijama. Nekim ženama glava je pokrivena stalno a neke je pokrivaju prilikom ulaska u sinagogu, na svečanim prazničnim i obrednim večerama, na groblju itd.

Šablon:

Koje motive u filmu prepoznaješ kao slične našem današnjem životu	Koje motive u filmu prepoznaješ kao različite u odnosu na naš današnji život

* Zbog dostupnog materijala u ovom slučaju odlomka iz serije Miris kiše na Balkanu, kao jedinog video materijala na maternjem jeziku učenika, u ovoj radionici obrađuju se kultura i običaji sefardskih Jevreja sa ovih prostora.

Radionica: Portreti i sećanja

Preporučeni uzrast: učenici drugog ciklusa osnovne škole i učenici srednje škole

Ciljevi:

- Upoznavanje sa životom Jevreja na teritoriji današnje Srbije pre Holokausta, preko ličnih fotografija
- Istraživanje načina na koji doživljavamo prošlost posredstvom fotografije

Ishodi:

- Učenik poznaje život Jevreja pre Holokausta na prostoru današnje Srbije
- Učenik je upoznat sa tematikom izložbe i obišao je izložbu *Portreti i sećanja jevrejske zajednice u Srbiji pre Holokausta*
- Učenik će biti u stanju da procenjuje važnost fotografije kao sredstva za rekonstrukciju sećanja

Preporučeno trajanje radionice: jedan školski čas (45 minuta)

Materijal potreban za realizaciju radionice:

- fotografije koje se nalaze na kraju radionice (veći izbor kao i bolji format: www.jevrejipamte/prirucnik)

Tok radionice:

Uvod (15 minuta):

Nastavnik objašnjava da je radionica uvod za izložbu koja se zove *Portreti i i sećanja jevrejske zajednice u Srbiji pre Holokausta* na kojoj će biti predstavljene lične priče i fotografije iz života ljudi. Sledi razgovor o tome koliko učenici znaju o jevrejskoj zajednici u Srbiji.

Pitanja za diskusiju:

- Da li znate nešto o Jevrejima?
- Da li znate da li postoji i gde se nalazi sinagoga u vašem gradu?
- Da li ste upoznati sa nekim simbolom ili običajem kod Jevreja?

Cilj uvoda je da približi učenicima istoriju i život Jevreja na ovim prostorima i proveriti njihovo znanje o ovoj grupi ljudi.

Razrada (15 min):

Podeliti učenike u pet grupa, svaka grupa dobija jednu fotografiju. Zadatak grupe je da analizira fotografiju, pokušavajući da odredi vremenski okvir fotografije, ko su ljudi na fotografiji, kako su obučeni, čime su se bavili, u kakvim su odnosima, itd. Kada odgovore na ova pitanja zadatak svake grupe je da smisli kratku priču koja je prikazana na fotografiji. Svaka grupa predstavlja/čita svoju priču ostalim učenicima.

Cilj ovog zadatka je da se učenici na ličnom nivou povežu sa ljudima na fotografiji kao i da uvide da je način života iz tog perioda sličan načinu života danas.

Diskusija o načinu na koji se kroz izložbu Portreti i sećanja jevrejske zajednice u Srbiji pre Holokausta sećamo ljudi koji su živeli u prošlosti i komemoracije i sećanja na Holokaust.

Cilj radionice je da uvede učenike u izložbu koja predstavlja život Jevreja u Srbiji između dva svetska rata putem fotografija i njihovih životnih priča.

Pitanja za diskusiju (10 minuta)

- Na koji način fotografija oslikava određeni istorijski period?
- Koliko možemo da saznamo o životu ljudi posmatranjem jedne fotografije i preko kratkih priča?
- Na koji način priče o životu ljudi iz perioda pre Drugog svetskog rata govore o sećanju na žrtve Holokausta?

Cilj diskusije je da podstakne na razmišljanje o predstavljanju određene grupe ljudi, njihove kulture i istorijskog perioda kroz fotografije i lične priče.

**Ukoliko imate na raspolaganju više od jednog školskog časa:*

Svaka grupa lepi na hamer svoju fotografiju i priču nakon čega svaki učenik ima zadatak da se potpiše pored priče to jest fotografije koja oslikava aktivnost kojom učenik najviše voli da se bavi. Na ovaj način učenici će biti u mogućnosti da se dublje povežu sa likovima sa fotografije kao i da uvide da je način života iz perioda kada je fotografija nastala umnogome sličan njihovim životima.

Nakon toga svaka grupa treba da se postavi za fotografisanje kao što su ljudi na fotografiji prikazani i da se fotografišu mobilnim telefonom. Jedni drugima pokazuju slike. Fotografije snimljene telefonom mogu da se odštampaju i zalepe na pano na sledećem času.

Završni deo (5 minuta):

Nastavnik, ako želi, otvara mogućnost učenicima da postave pitanja o Jevrejima u Srbiji.

Fotografije za radionicu

Matilda Altaras, venčanje

Miša Judić sa najstarijim sinom

Boža Rafailović, sa porodicom

Filip David sa bratom Mišom

Olivera Pavlović, Divčibare, avgust 1939.

Roza Judic, poslednja s desna

Radionica: Značenje simbola

Preporučeni uzrast: učenici drugog ciklusa osnovne škole i učenici srednje škole

Cilj:

- Upoznavanje sa obeležjima jevrejske kulture, tradicije i simbolike
- Istraživanje značenje simbola u jevrejskoj kulturi
- Istraživanje značaja simbola i simbolike u određenoj kulturi (za srednju školu)

Ishodi:

- Učenik poznaje osnovna obeležja i simbole jevrejske kulture i tradicije
- Učenik istražuje i predstavlja simboliku/značenje simbola jevrejske kulture
- Učenik koristi rezultate istraživanja u svakodnevnoj komunikaciji i obrazovnom kontekstu.

Preporučeno trajanje radionice: jedan školski čas (45 minuta)

Materijal potreban za realizaciju radionice:

- Slike simbola, (deo simbola nalazi se na kraju radionice), svi navedeni simboli nalaze se na: www.jevrejipamte/prirucnik.
- Powerpoint prezentacija sa slikama i objašnjenjima simbola i pojmova možete preuzeti na: www.jevrejipamte/prirucnik.
- Projektor
- Kompjuter/laptop
- Kratka objašnjenja datih simbola i pojmova, njihovog značenja i načina upotrebe (možete preuzeti na www.jevrejipamte/prirucnik)

Tok radionice:

Uvod (10 minuta):

Kratka diskusija o značaju i funkciji simbola. Pitanja za diskusiju:

- Šta su simboli?
- Šta simboli predstavljaju?
- Koje simbole znate? (dok učenici nabrajaju simbole jedan učenik ih zapisuje na tabli)
- Da li znate neke jevrejske simbole? (ukoliko ih učenici znaju, jedan učenik ih zapisuje)
- Koji su vama simboli važni? (za srednju školu)
- Na koji način su simboli povezani sa određenom kulturom ili načinom života? (za srednju školu)

Cilj uvoda je podsticanje interesovanja i znatiželje učenika na značaj simbola uopšte i za upoznavanje sa jevrejskom kulturom i običajima. Za učenike srednje škole cilj je, takođe, podsticanje kritičkog razmišljanja i otvorene diskusije o simbolima.

Razrada:

Prvi deo (10 minuta):

Podeliti učenike u grupe od po četiri do pet učesnika. Svakoj grupi dati slike tri do četiri simbola. Radeći unutar svoje grupe učenici treba da odgovore na sledeća pitanja:

- Šta ovaj simbol predstavlja?
- Kako se koristi?
- Od kog materijala ovaj simbol može da bude napravljen (drveta, plastike, metala, gline...)

Drugi deo (15 minuta):

Opcija 1. Podeliti svakoj grupi objašnjenje svih simbola, oni treba da nađu tj. povežu slike simbola sa objašnjenjem. Nakon ovog procesa učenici svi zajedno sede u velikom krugu. Zadatak svake grupe je da predstavi svoja razmišljanja i zaključke. Nastavnik dodatno objašnjava simbole ukoliko je to potrebno.

Cilj ovog dela radionice je podsticanje razmišljanja o funkcijama i značaju simbola u jevrejskoj kulturi kroz kreativno mišljenje učenika.

Opcija 2. Nastavnik čita odeljenju objašnjenje jednog simbola. Javlja se ona grupa koja je prepoznala simbol čija im je slika data. Jedan učenik iz grupe lepi objašnjenje i sliku simbola na hamer papir, tablu ili pano. Na ovaj način obrađuju se svi simboli. Sa hamer papira, table ili panoa učenici mogu kasnije ponovo pročitati ono što ih bude zanimalo.

Završni deo (15 minuta):

Kviz. Nastavnik pokazuje sliku simbola, grupe se javljaju ukoliko žele da objasne šta predstavlja određeni simbol i kako se koristi.

Cilj završnog dela je da se kroz igru proverí šta su učenici naučili tokom časa.

* Treba napomenuti da je ova radionica uvod u izložbu *Portreti i sećanja jevrejske zajednice u Srbiji pre Holokausta*.

Simboli

Objašnjenje simbola (celu listu sa simbolima kao i power point prezentaciju preuzeti na www.jevrejipamte/prirucnik)

Tora.

Reč tora je hebrejska reč koja znači uputstvo ili učenje. U jevrejskoj tradiciji, Tora je centralni tekst u kome su postavljene osnove jevrejske etike i kodeksi postupanja. Tora je stoga i religijski i pravni tekst otvoren tumačenju i primeni na svakodnevne životne prilike i uslove. Tekst Tore podeljen je u pet knjiga (poznatih još i pod imenom Mojsijeve knjige), a sam tekst ispisan je na dugačkom, posebno pripremljenom pergamentu koji je urolan, namotan na drvene pritke i ogrnut svečanom tkaninom kada se ne čita. U sinagogi Tora stoji u posebnom delu – u ormariću koji se naziva Aron hakodeš. U širem smislu, kao centralni tekst jevrejske tradicije, Tora predstavlja i simbol judaizma.

Tora

Šofar.

Šofar je truba izrađena od ovnujskog roga. Zvuk šofara može se čuti u sinagogama širom sveta prilikom obeležavanja praznika Roš ašana i po završetku Jom kipura, i to je zvuk koji treba da podseti Jevreje na potrebu za dubokim promišljanjem o ličnim postupcima i delima, te da dovede do pokajanja i namere uspostavljanja boljih relacija čoveka sa svojom materijalnom i duhovnom okolinom.

Šofar

Mezuza.

Mezuza je ukrasna kutijica unutar koje stoji pergament sa ispisanim rečima iz Tore koje ujedno i daju uputstvo za postavljanje mezuze. Mezuza se postavlja na dovratnike na vratima i može se videti kako na spoljašnjim, tako i na unutrašnjim vratima kuća u kojima žive Jevreji. Sam pergament se pravi od posebno pripremljene kože, a kutija može biti izrađena od najrazličitijih, neretko i vrlo vrednih materijala. Mezuza se ukrašava različitim simbolima iz jevrejske tradicije i kulture. Mezuza je predmet koji Jevreje prilikom svakog izlaska i ulaska u kuću podseća na zapovesti, dok je, u isto vreme, i simbol jevrejskog života i tradicije.

Mezuza

Kipa.

Kipa je mala kapa koju Jevreji nose za vreme molitve, učenja Tore, izgovaranja blagoslova i, generalno, unutar sinagoge. Tradicionalni Jevreji nose kipu tokom čitavog dana. Ova praksa potiče iz vremena kada su jevrejski sveštenici u Jerusalimskom hramu bili obavezni da pokrivaju glavu prilikom religiozne službe. Danas kipa simbolizuje svest pojedinca o Božijoj prisutnosti u svakom trenutku, a predstavlja i dobro poznati simbol jevrejske tradicije u širem smislu, i često se može videti na fotografijama i u filmovima koji se bave prikazima jevrejskog života.

Kipa

Davidova zvezda

Davidova zvezda ili Davidov štit (Magen David) je jedan od najčešćih jevrejskih simbola. Davidova zvezda u drevna vremena nije isključivo predstavljala simbol judaizma. Tek u kasnijim vekovima biva prepoznata kao simbol jevrejske tradicije i judaizma. Kao simbol, često se susreće u sinagogama, na različitim predmetima vezanim za jevrejski život, a nosi se i u vidu nakita ili ukrasa. Davidova zvezda nalazi se i na zastavi države Izrael.

Davidova zvezda

Menora.

Menora je sedmokraki svećnjak. U drevna vremena bila je postavljena u Šatoru sastanka i kasnije u Hramu u Jerusalimu – mestu na kome je vršena religijska služba u staroj državi Izrael. Ta menora je bila napravljena od zlata. Danas je menora glavni simbol jevrejske tradicije i često se izrađuje u vidu ukrasnih predmeta od različitih materijala, od kojih su najčešći metalne legure. Često se susreće i nakit – privesci u obliku menore. Menora se danas nalazi i na grbu države Izrael.

Menora

Talit.

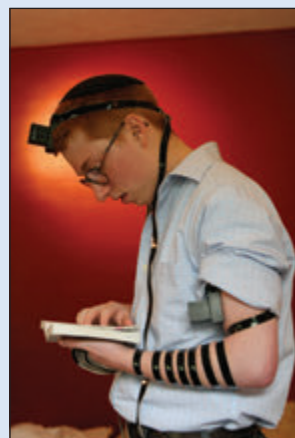
Talit je molitveni šal, koji je tradicionalno bele boje sa plavim prugama. Jevreji nose talit prilikom jutarnje molitve, ogrćući ga preko svoje garderobe. Talit je napravljen od platna, a sa njegovih krajeva vise rese sa čvorićima koji se zovu cicit i koje podsećaju Jevreje na 613 zapovesti u judaizmu. Talit je često prikazivan u filmovima, na slikama i na fotografijama koje treba da simbolizuju jevrejski narod i kulturu.

Talit

Tefilin.

Tfilin predstavlja par crnih kožnih kutija sa kaiševima unutar kojih se nalaze pergamenti sa ispisanim rečima iz Tore. Tfilin se nose tokom jutarnje molitve, i to tako što se jedan tfilin vezuje za ruku (stavlja se na nadlakticu i učvršćuje kaiševima), a drugi za glavu (stavlja se iznad čela). Tfilin služi podsećanju na reči Tore, kao i povećanju koncentracije na reči izgovarane prilikom molitve.

Tefilin

Sinagoga.

Sinagoga je građevina ili prostor u kom se Jevreji okupljaju radi molitve ili drugih društvenih aktivnosti. Molitva se ne mora vršiti samo u prostoru sinagoge, ali kako je sinagoga obično centralno mesto okupljanja Jevreja, ona je i centralni prostor zajedničke molitve. U svakoj sinagogi može se naći Tora, kao i drugi obredni predmeti i simboli karakteristični za jevrejsku tradiciju. Sinagoge mogu biti izgrađene na različite načine, a osim molitvi, u njima se mogu održavati i predavanja, kao i druge vrste aktivnosti ili druženja.

Sinagoga

Predlog literature i filmova za dalje proučavanje teme

Predlog literature za učenike:

Predlog literature je namenjen nastavnicima i učenicima. Potrebno je prvo da nastavnik pročita delo kako bi preporuka za određenu knjigu bila u skladu sa uzrastom, znanjem i mogućnostima učenika.

Srednja škola:

Ivo Andrić, *Jevrejske priče*, Čigoja, Beograd, 1999.

Oskar Davičo, *Pesme; Hana*, Prosveta, Beograd, 1979.

Dejvid Dž. Goldberg, Džon D. Rejner, *Jevreji: istorija i religija*, Clio, Beograd, 2003.

Danilo Kiš, *Grobnica za Borisa Davidoviča*, Knjiga-komerc, Beograd, 1998.

Milorad Pavić, *Hazarški rečnik*, Prosveta, Beograd, 1988.

Predlog filmova za nastavnike i učenike:

Pored svakog predloženog filma u zagradi je naveden uzrast za koji je film preporučan. Bez obzira na preporuku koja je okvirna nastavnik može sa učenicima da pogleda predloženi film ili da im preporuči za gledanje ukoliko proceni da su određeno odeljenje, grupa ili pojedini učenik dovoljno zreli, kao i da proceni nespremnost svojih učenika za gledanje određenog filma. Poželjno je da nastavnik pre puštanja filma na času sam pogleda film ili se obavesti o sadržaju radi sopstvene procene što može učiniti na sajtu IMDB unošenjem naslova filma u polje za pretragu. (<http://www.imdb.com/>). Kako bi se sprečilo pogrešno tumačenje istorije važno je nakon gledanja filma razgraničiti sa učenicima šta je u filmu bila fikcija a šta „stvarnost“ tj. koji događaji/radnje su bile stvarno moguće a koje scene/narativi su plod mašte.

Sve je osvetljeno po romanu Džonatana Safrana (12+ godina)

Matilda Kalef- Tri obećanja - <http://www.centropa.org/centropa-cinema/matilda-kalef-three-promises>

Filmovi koje su osmislili i pripremili učenici srednjih škola iz Srbije

Učenici XIII beogradske gimnazije:

Aleksandar Mošić Život jevrejskog heroja

<https://www.youtube.com/watch?v=hOGHCYuVSus>

Poljoprivredno-hemijska škola Dr Đorđe Radić Kraljevo:

Jevrejska istorija Kragujevca

<https://www.youtube.com/watch?v=sg4DEUsILOA>

Učenici XIII beogradske gimnazije:

Sudbina Sofije Demajo. Ko spasi jednog čoveka spasio je čitav svet

<https://www.youtube.com/watch?v=3KC8rr8etYo>

Učenici Gimnazije 20 oktobar iz Bačke Palanke:

Jevrejska zajednica u Bačkoj Palanci

<http://www.centropa.org/border-jumping/school/gymnasium-20-oktobar/jewish-community-backa-palanka>

Učenici gimnazije Svetozar Marković iz Novog Sada:

Novosadski Jevreji

<http://www.centropa.org/border-jumping/school/gymnasium-svetozar-markovic/jews-novi-sad#>

Bibliografija i preporuke za dalje čitanje:

Verber, Eugen (prev.), *Pinkasi jevrejskih opština Jugoslavije: Enciklopedija jevrejskih naselja od osnivanja do posle Holokausta u II svetskom ratu*, Jad Vašem- Memorijalna ustanova za Holokaust i herojstvo, Jerusalem, 1988.

Vojnović, Živana, *Avramova deca: Pomenik šabačkih i podrinskih Jevreja*; Jevrejski istorijski muzej u Beogradu, zbirka rukopisa

Gaon, Aleksandar (ur.), *Mi smo preživeli, knjige 2-5*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2003-2009.

Gaon, Aleksandar (ur.), *Znameniti Jevreji Srbije: Biografski leksikon*, Savez jevrejskih opština Srbije, Beograd, 2011.

Grupa autora, *Kompas. Priručnik za obrazovanje mladih za ljudska prava*, Grupa „Hajde da...”, Beograd, 2007.

Encyclopedia Judaica: Volume 14, Thomson Gale, Detroit, 2007.

Ivanković Mladenka, *Jevreji i Jugoslavija 1918-1953*, Manjine na Balkanu, Beograd, 2011.

Kabiljo-Šutić, Simha (ur.), *Jevrejski almanah 1971-1996*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 2000.

Kuljić, T., *Kultura sećanja, Teorijska objašnjenja i upotrebe prošlosti*, Čigoja, Beograd, 2006.

Lebl, Ženi, *Do „konačnog rešenja“: Jevreji u Srbiji*, Čigoja štampa, Beograd, 2002.

Levi-Dale, David (ur.), *Spomenica 1919-1969*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1969.

Levental, Zdenko (ur.), *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Savez jevrejskih opština FNR Jugoslavije, Beograd, 1952.

Mimica, A., Bogdanović, M. (ur.) *Sociološki rečnik*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2007.

Mučibabić M, *Sociološko-pravni pojmovnik*, „Draganić“, Beograd, 1996.

Popović, M., *Totalitarni sistemi*, Plato, Beograd, 1997.

Premerl, Nada, *Židovi na tlu Jugoslavije*, Muzejski prostor, Zagreb, 1988.

Sociološki leksikon, Savremena administracija, Beograd, 1982.

Spomenica 1919-1969, Savez Jevrejskih opština Jugoslavije

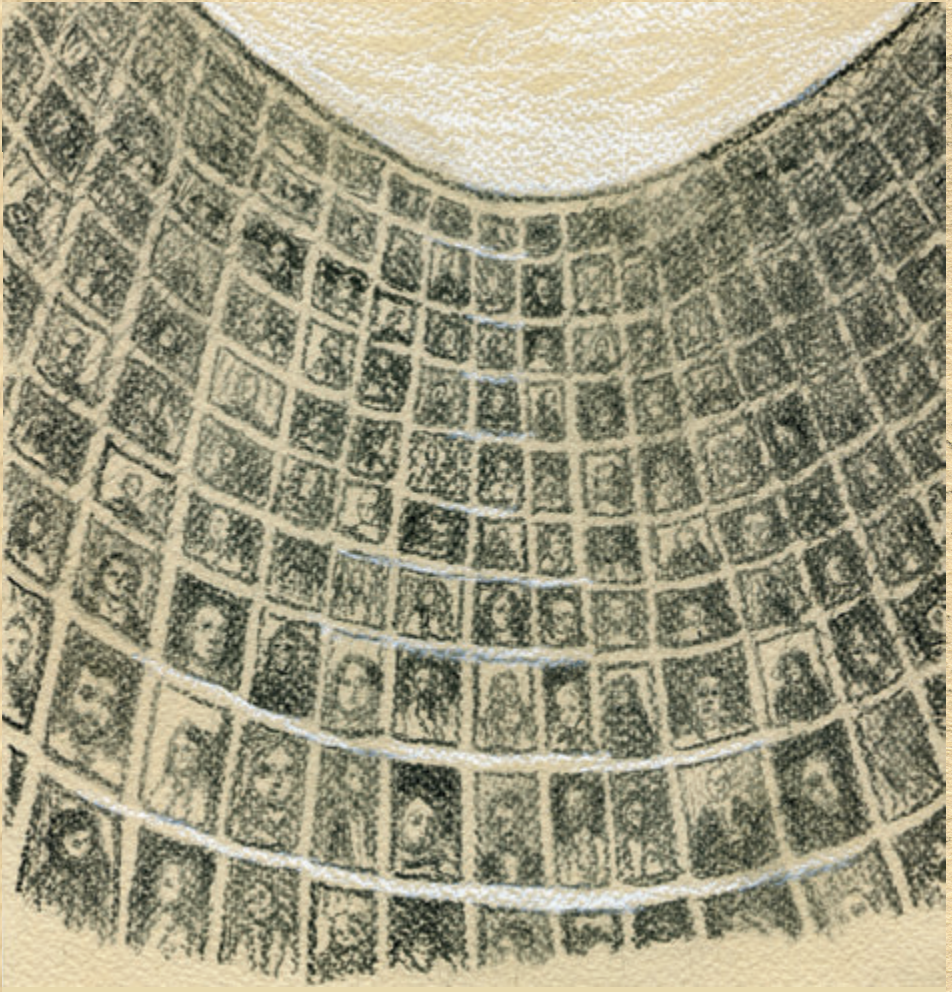
Tadmor H. i Nadel R., Smiljanić-Spašić, Miroslava (prev.), *Istorija jevrejskog naroda*, Ginko, Beograd, 1996.

Trnavac, N., Đorđević, J., *Pedagogija*, „Naučna knjiga“, Beograd, 1998.

Šosberger, Pavle, *Jevreji u Vojvodini: Kratak pregled istorije vojvođanskih Jevreja*, Prometej, Novi Sad, 1998. Grupa autora, Istraživanja i memorijalizacija genocida i ratnih zločina, Muzej žrtava genocida, Beograd, 2012.

www.haver.rs

DRUGI DEO

Podučavanje o Holokaustu

Podučavanje o Holokaustu u svojoj osnovi teži da prikaže i sačuva sećanje na događaje koje su se desili tokom samog Holokausta, ali, takođe, ima za cilj da prikaže i sačuva sećanje na jevrejski život i jevrejske zajednice u Evropi pre Holokausta. Glavni cilj projekta *Portreti i sećanja jevrejske zajednice u Srbiji pre Holokausta* je upravo prikazivanje jevrejskog života u Srbiji pre Holokausta. Samo na ovaj način možemo „razumeti“ pune razmere i posledice koje je Holokaust ostavio na jevrejski narod, kao i na celu istoriju Evrope. Dve paralelne priče, jedna o životu i događajima pre Holokausta i druga o događajima tokom Holokausta postaju jedna celina. Kao takva postaje izvor znanja o Holokaustu danas, izvor sa kojim radimo kada pokušavamo da prikažemo, interpretiramo i pričamo o Holokaustu. Holokaust je prekretnica, ne samo u istoriji dvadesetog veka, već i u istoriji čovečanstva.

Zašto je važno podučavati o Holokaustu?

Holokaust predstavlja značajnu temu za psihološko-pedagoško istraživanje osnovnih ljudskih etičkih pitanja. Proučavanje i istraživanje istorije Holokausta dovodi do kritičkih pouka u vezi sa ljudskim ponašanjem. Učenje o Holokaustu, takođe, upućuje na jedno od centralnih načela obrazovanja: šta znači biti odgovoran građanin i građanka. Učeci o Holokaustu, učenici su u mogućnosti da uvide da:

- demokratske institucije i vrednosti nisu samoodržive bez posvećenosti pojedinca, neophodno ih je ceniti, negovati i obezbediti;
- ćutanje i ravnodušnost prema tuđoj patnji i kršenju ljudskih prava u bilo kom društvu može još više da produbi problem;
- Holokaust nije bio nesrećan slučaj u istoriji - do Holokausta je došlo zato što su pojedinci, organizacije i cele vlade određenih država odlučili da diskriminacija bude nekažnjena, da dozvole predrasude, mržnju i, na kraju, masovna ubistva.

Zašto, šta i kako podučavati o Holokaustu:

Podučavanje o bilo kojoj temi ima za cilj da nepristrasno i objektivno informiše, podstakne intelektualnu znatiželju i da inspiriše kritičko razmišljanje i lični napredak. Iz tog razloga, predlažemo da se časovi o Holokaustu isplaniraju uzima-

jući u obzir odgovore na pitanja kako i zašto. Pre nego što se odluči o metodologiji i sadržaju koji će se podučavati, dužni smo da odgovorimo na sledeća pitanja:

- Zašto je važno da učenici uče o ovom delu prošlosti?
- Koje su najznačajnije pouke koje učenik treba da ponese sa nastave o Holokaustu?
- Zašto je određen tekst, slika, dokument, ili film odgovarajuće sredstvo za prenošenje pouke koju želite da Vaši učenici usvoje?

Među brojnim razlozima koje su ponudili stručnjaci i stručnjakinje koji se bave temom Holokausta navešćemo sledeće:

- Holokaust je prekretnica ne samo u istoriji dvadesetog veka već i u istoriji čovečanstva.
- Podučavanje o Holokaustu pomaže učenicima da razumeju posledice predrasuda, rasizma i stereotipa u bilo kom društvu, takođe im pomaže da razviju svest o vrednostima raznolikosti i podstiče prihvatanje različitosti u pluralističkom društvu.
- Holokaust obezbeđuje kontekst za istraživanje opasnosti koja sledi nakon ćutanja, apatije i indiferentnosti prema ugnjetavanju drugih.
- Holokaust pokazuje da je savremena nacija sposobna da iskoristi svoje tehničko i stručno znanje i birokratsku infrastrukturu za sprovođenje destruktivne politike na više nivoa, od manipulacije javnim mnjenjem do genocida.
- Učenje o Holokaustu pomaže učenicima da razmišljaju o posledicama zloupotrebe moći i o ulozi i odgovornostima pojedinaca, organizacija i nacije kada su suočeni sa kršenjem ljudskih prava i/ili politikama genocida.
- Dok učenici stižu razumevanje o glavnim istorijskim, društvenim, verskim, političkim i ekonomskim faktorima koji su kulminirali u Holokaust, takođe, stižu svest o složenosti teme kao i stav o tome kako kombinacija faktora može da prouzrokuje raspadanje demokratskih vrednosti. To navodi učenike da razumeju da je odgovornost građanina u demokratskom društvu da identifikuje znake opasnosti i da oseti kada je potrebno reagovati.

Nastavnik treba da odluči zašto smatra da je važno podučavati o Holokaustu. Od njega se očekuje da obezbedi razumevanje ovog složenog procesa izborom odgovarajućeg pristupa temi, pristupa koji je usmeren na učenika i učenje i koji odgovara mogućnostima učenika i njihovim interesovanjima. Većina učenika pokazuje veliko interesovanje za proučavanje Holokausta, jer ova tema obrađuje pitanja sa kojima se svakodnevno susreću a odnose se na poštenje, pravednost, lični identitet, pritisak među vršnjacima, saglasnost, ravnodušnost, poslušnost itd. Učenici se, takođe, susreću sa izazovom da shvate razmere Holokausta, a naročito su pogođeni činjenicom da je toliki broj ljudi dozvolio da dođe do genocida ovih razmera neuspevajući da se odupru ili suprotstave.

Metodologija podučavanja o Holokaustu

Podučavanje o Holokaustu zahteva od nastavnika visok nivo osetljivosti i svest o složenosti teme. Preporuke koje slede, kao metodologija, su posebno relevantne u kontekstu obrazovanja o Holokaustu, ali su, takođe, primenjive i kada se podučavaju druge teme.

1. Definišite termin „Holokaust“

Holokaust se odnosi na specifičan genocid koji se desio u istoriji dvadesetog veka: državni sistematski progon i istrebljenje evropskih Jevreja koje je počinila nacistička Nemačka sa svojim saradnicima, u periodu od 1933. do 1945. godine. Jevreji su bili glavne žrtve ovog genocida, ubijeno je oko 6 miliona Jevreja. Romi, osobe sa invaliditetom, mentalno oboleli, slovenski narodi su, takođe, bili meta ugnjetavanja i progona iz rasnih, etničkih i nacionalnih razloga. Više miliona homoseksualaca, Jehovinih svedoka, sovjetskih ratnih zarobljenika, političkih disidenata nacisti su, takođe, izložili teškom ugnjetavanju i uništenju (Državni memorijalni muzej Holokausta, Vašington DC, SAD).

2. Izbegavajte upoređivanje patnji

Učenje o Holokaustu treba da naglasi različitu politiku koju je nacistički režim imao prema raznim grupama ljudi, međutim, ove razlike ne treba da predstavljaju osnov za upoređivanje patnje među tim grupama. Mi ne možemo pretpostavljati da je ono što je pretrpeo pojedinac, porodica ili zajednica, kao žrtva nacističkog progona, bilo gore od onoga što je pretrpela žrtva nekog drugog genocida. Iz tog razloga, takođe, treba izbegavati generalizacije koje ukazuju na ekskluzivnost, kao što je „žrtve Holokausta su pretrpele najveću okrutnost koja se desila ljudima u istoriji čovečanstva“, i slično.

3. Izbegavajte pojednostavljene odgovore

Učenje o Holokaustu postavlja teška pitanja o ljudskom ponašanju i često povlači za sobom komplikovane odgovore na pitanje zašto je došlo do nekih stvari i događaja. Neophodno je biti oprezan i izbeći pojednostavljivanje. Učenicima treba ostaviti prostor da razmisle o raznim faktorima koji su doprineli da dođe do Holokausta, i, u tom slučaju, nije dozvoljeno da svedemo istoriju Holokausta na jedan ili dva faktora koja su izolovana od drugih faktora. Na primer, Holokaust nije bio logična i nezaobilazna posledica diskriminacije, već diskriminacija u kombinaciji sa dugom istorijom antisemitizma, obnovljena nacionalističkim zanosom koji se pojavio u Evropi u drugoj polovini XIX veka, podstaknuta porazom Nemačke u Prvom svetskom ratu i nacionalnim poniženjem Nemaca nakon Versajskog sporazuma. Takođe, pod uticajem svetske ekonomske krize i teških vremena, uz neefikasnosti Vajmarske Republike (nemačka država u periodu od

1919. do 1933. godine), katalizovano političkom harizmom i manipulativnom propagandom nacističkog režima Adolfa Hitlera, sve su to faktori koji su doprineli da dođe do Holokausta.

4. Naglasite: Holokaust nije morao da se desi

Često učenici imaju utisak da je Holokaust bio neizbežan. Samo zato što je došlo do Holokausta, koji je zabeležen i dokumentovan na filmu i knjigama, ne mora da znači da je do njega moralo da dođe. Ovaj naizgled očigledan koncept često previđaju i učenici i nastavnici. Do Holokausta je došlo zato što su pojedinci, grupe, nacije odlučili da dejstvuju ili da ne dejstvuju. Ako se usredsredimo na te odluke, dobijamo bolju sliku o istoriji i ljudskoj prirodi i time podstičemo učenike na kritičko razmišljanje.

5. Precizno se izražavajte

Podučavanje o Holokaustu povlači za sobom i učenje o nijansama ljudskog ponašanja. Zbog istorijske složenosti, često se preteruje u generalizovanju i, na taj način, dolazi do narušavanja činjenica (npr. „svi logori su bili centri ubijanja“ ili „svi Nemci su bili kolaboracionisti“). Iz tog razloga, treba težiti da se pomogne učenicima da razjasne predstavljene podatke i da naprave razliku između predrasuda i diskriminacije, aktivnih učesnika i posmatrača, oružanog i duhovnog otpora, koncentracionih logora i logora smrti, krivice i odgovornosti.

Reči koje opisuju ljudsko ponašanje često imaju višeslojno značenje. Na primer „otpor“ se često odnosi na fizičku oružanu pobunu. Tokom Holokausta otpor obuhvata aktivnosti partizana, krijumčarenje poruka, hrane i oružja kao i vojni angažman, ali otpor se, takođe, odnosi na svesnu neposlušnost u odnosu na naređenja, što se manifestovalo u istrajavanju, u održavanju verskih i kulturnih tradicija koje su rezultirale stvaranjem umetničkih dela, muzike i poezije, unutar geta i koncentracionih logora. Za mnoge, samo ostajanje u životu je predstavljalo određeni vid otpora.

6. Pravite razliku među izvorima podataka

Učenicima treba vremena kako bi mogli da naprave razliku između činjenica, mišljenja i fikcije; između osnovnih i sekundarnih izvora; između vrste dokaza kao što su sudska svedočenja, usmena istorija i ostala pisana dokumenta. Kako bismo uspeli da pomognemo učenicima u analizi izvora, treba da ih podstaknemo da razmotre zašto je određeni tekst napisan, ko ga je napisao, kakvoj publici je bio namenjen, da li tekst sadrži predubeđenja, da li postoje neke praznine u tekstu, da li su propusti u određenim delovima teksta namerni ili ne, i kako su podaci korišćeni u interpretaciji nekog događaja.

7. Izbegavajte stereotipne opise

Iako su svi Jevreji bili meta uništenja od strane nacista, nije iskustvo svih Jevreja bilo isto. Pojednostavljeni pogledi i stereotipi se pojavljuju kada se stavovi i radnje neke grupe ljudi posmatraju kao opšte karakteristike određene grupe. Način na koji su etničke i društvene grupe označene i prikazane u školskom programu direktno utiče na percepciju učenika o grupama ljudi iz njihovog svakodnevnog života. Podsetimo učenike da, iako članovi određene grupe mogu da dele zajednička iskustva i verovanja, generalizacija tih grupa bez upotrebe termina kao što su „ponekad“, „često“, „uglavnom, ali ne kod svih“ dovode do stereotipa o ponašanju određene grupe i narušavanju istorijske stvarnosti. Zbog toga se svi Nemci ne mogu okarakterisati kao nacisti, niti se bilo koja nacija može opisati jednodimenzionalno.

8. Ne predstavljajte istoriju kao bajku

Ljudi koji su žrtvovali svoje živote da bi spasili žrtve od nacističkog progona su važni i korisni uzori za učenike i zaslužuju divljenje. Međutim, ako se uzme u obzir da je samo jedan mali deo nejevrejskog stanovništva pomogao u spašavanju Jevreja, prenaglašenost o herojskim pričama tokom časa o Holokaustu može dovesti do netačne i neuravnotežene predstave istorije. Isto važi i u slučaju ako učenicima predstavimo samo najgore, najružnije i najbrutalnije aspekte ljudske prirode koji su se manifestovali tokom Holokausta. Prioritet svakog nastavnika treba da bude tačnost činjenica i uravnoteženo prezentovanje istorije.

9. Kontekstualizujte istoriju

Događaje koji su se desili tokom Holokausta, a najviše način kako su se pojedinci i organizacije ponašale, treba staviti u istorijski kontekst. Pojava Holokausta treba da se proučava u kontekstu cele evropske istorije, kako bi se učenicima prikazala perspektiva o tome šta je prethodilo i koje okolnosti su doprinele sledu događaja. Na taj način, učenici će biti u mogućnosti da shvate posledice koje su podstakle i sprečile određenu radnju ili događaje. Formulirate svoj pristup specifičnoj radnji i događaju u zavisnosti od čina saučesništva ili otpora, uzimajući u obzir kada i gde se radnja desila, neposredne posledice koja je ta radnja imala na osobu i njenu porodicu, uticaj istovremenih događaja, stepen kontrole koju su nacisti imali u određenoj zemlji i nad lokalnim stanovništvom; istorijske kulturne stavove određene populacije prema različitim grupama žrtava; mogućnost, svrsishodnost i rizik potencijalnih mesta za skrivanje.

Učenike treba podsetiti da pojedinci i grupe nisu bili samo deo jedne grupe koja je zahtevala određenu vrstu ponašanja. Isti ljudi nisu uvek bili „posmatrači“, „kolaboracionisti“, „počinioci“ ili „spasioci“. Pojedinci i grupe često su se ponašali drugačije u zavisnosti od promenljivih događaja i okolnosti. Ista osoba koja je možda 1933. godine stajala po strani i ostala neuključena, dok je bila svedok druš-

tvne diskriminacije Jevreja, možda se kasnije priključila SA (Sturmabteilung nem. Jurišni odredi) i postala kolaborator ili je odlučila da stane na stranu žrtava i pomaže Jevrejima.

Podstaknite učenike da ne kategorišu grupacije ljudi tokom Holokausta; stavljanje stvari u kontekst je od ključnog značaja kako se žrtve ne bi posmatrale samo kao žrtve. Činjenica da su Jevreji bili glavne žrtve nacističkog režima ne treba da zanemari bogatu kulturu i dugu istoriju Jevreja širom Evrope pre dolaska nacizma na vlast. Ako prikažemo učenicima 2000 godina dug kulturni doprinos i dostignuća evropskog jevrejskog života pomažemo im da bolje razumeju traumatični prekid jevrejske istorije izazvan Holokaustom.

Ovo se odnosi i na Rome, koji su takođe bili meta nacista. Osim negativnih slika i ponižavajućih opisa koje su nacisti forsirali, učenici malo znaju o Romima. Učenje o romskoj istoriji i kulturi, kao i o raznolikim stilovima života prisutnim u različitim romskim grupama, dovešće do širenja svesti i znanja.

10. Prenesite statističke podatke na pojedinca

Tokom izučavanja Holokausta treba težiti ka prikazivanju pojedinaca - porodice. Iza statističkih podataka nalaze se bake, dede, roditelji i deca i važno je istaći da iza istorijskog narativa stoje različita lična iskustva. Razlog tome je što će učenici, ako se prate ovakve sugestije, sagledavati ljude u kontekstu njihovog celokupnog života a ne samo kao žrtve. Lično iskustvo pojedinca i zapisana sećanja omogućavaju učenicima da „brojeve pretvore u ljude“. Iako je važno da učenici obrate pažnju kako ne bi došlo do generalizovanja ličnog iskustva preživelih, posmatrača, oslobodilaca, itd., povezivanje sa ličnim iskustvom određene osobe pomaže im da prevaziđu statističke podatke i da istorijske događaje iz vremena Holokausta dožive neposredno i lično.

11. Ne prikazujete brutalne i dramatične fotografije i audiovizualne materijale

Jedna od najvećih briga nastavnika koji podučavaju o istoriji Holokausta je kako da predstave zastrašujuće slike na senzitivan i prikladan način. Treba imati na umu da je svako odeljenje drugačije i da materijal koji je prikladan za jedno odeljenje ne mora da odgovara drugom.

U suštini, učenici su „zarobljena publika“. Kada ih izložimo prizorima užasa za koje nisu spremni, izgubili smo njihovo osnovno poverenje, jer je obaveza nastavnika da omogući „sigurno“ okruženje za učenje. Potrebno je odabrati prizore i izvore koji ne iskorišćavaju emocionalnu ranjivost učenika i izbegavati one koji mogu da dovedu do nepoštovanja samih žrtava. Nemojte koristiti zastrašujuće slike i simbole da biste privukli i zainteresovali učenike.

12. Uspostavite ravnotežu; čije viđenje predstavlja osnov za vaše izučavanje Holokausta

Snažan naglasak stavlja se na žrtve nacističke agresije, a često se zanemaruje da su žrtve prisiljavane da donose nemoguće odluke ili da su ostavljane bez mogućnosti odlučivanja. Većina učenika je empatična prema žrtvama masovnih ubistava, ali isto tako nije neuobičajeno da učenici pretpostavljaju da su žrtve mogle da urade nešto kako bi se spasile i da su mogle da se suprotstave stvarima koje su im se desile. Na taj način, dolazi do neprikladnog svaljivanja krivice na same žrtve i njihovu „pasivnost“.

Među učenicima, takođe, postoji sklonost za veličanje moći, čak i kada se moć koristi za ubijanje nevinih ljudi. Mnogi nastavnici ukazuju na to da su njihovi učenici zaintrigirani i u nekim slučajevima i intelektualno opčinjeni simbolima moći koji prožimaju nacističku propagandu (npr. svastika ili nacistička zastava, slogani, rituali, muzika, itd.). Umesto da naglašavamo šta su sve nacisti koristili kao oruđe, treba da navedemo učenike da razmisle i ocene kako vlasti (uključujući i njima poznatu vlast) koriste ovakve elemente kako bi izgradili, sačuvali i mobilisali jedno društvo. Takođe, treba podstaći učenike da razmisle o mogućnostima manipulacije i načinima na koje vlast može da zloupotrebi te elemente sa ciljem da sprovede, ozakoni i opravda teror ili čak i genocid.

Tokom osvrta na propagandni materijal koji je služio za promovisanje nacističke ideologije, kao što su nacistički stereotipi o žrtvama i opravdanje Hitlerovog režima za progon i ubijanje, treba da podsetimo učenike da te politike i uverenja nisu prihvatljive i opravdane iako se o njima diskutuje na času. Osim toga, potrebno je da tokom izučavanja Holokausta težimo da prikazemo sve pojedince, naročito žrtve i počinioce nasilja, kao ljudska bića koja su bila u mogućnosti da donose etičke i pojedinačne odluke.

13. Ne koristite glumu, simulaciju i druge neprikladne tehnike

Osmosmerke, ukrštene reči, kvizovi i druge aktivnosti ovog tipa ne dovode do kritičke analize, već do površnog razmišljanja i, u slučaju obrazovanja o Holokaustu, trivijalizuju istoriju. Kada se efekat određene aktivnosti, iako je popularan metod podučavanja i dobro prihvaćen među učenicima, kosi sa svrhom i razlozima podučavanja ovog dela istorije, predlažemo da se takva aktivnost ne koristi.

Smatramo, takođe, da treba izbegavati podsticanje učenika da konstruišu modele mesta stradanja, jer bilo koji zadatak ove vrste gotovo neizbežno oduzima suviše vremena i vodi pojednostavljenim obrazovnim ishodima neprimerenim obrazovnim ciljevima koje nalaže proučavanje istorije Holokausta.

Poželjne su obrazovne aktivnosti koje podstiču znanje, ali i u ovom slučaju postoje prepreke koje treba zaobići. U proučavanju složenog ljudskog ponašanja, veliki broj nastavnika se oslanja na simulaciju čija je namena da učenici „iskuse“ određenu situaciju. Međutim, čak i kada postoji priprema celog razreda za ovakav tip časa, simuliranje iskustava vezanih za Holokaust ostaje pedagoški neispravno.

Ovakva aktivnost je interaktivna i može da uključi učenike u čas, ali to često vodi zanemarivanju ciljeva časa i još gore, kod učenika stvara utisak koji vodi zaključku da znaju kako je bilo, kako su se ljudi osećali i šta su doživeli tokom Holokausta. Preživeli i svedoci Holokausta su prvi koji nas upućuju na to da je užasno teško naći reči koje mogu opisati ovakvo iskustvo. Praktično je nemoguće precizno simulirati kako je bilo živeti u svakodnevnom strahu, u gladi, sa neverovatnim ličnim gubicima, sa bolestima i u konstantnoj pretnji od brutalnosti i smrti.

Još jedan problem u slučaju simulacije Holokausta je da se složeni događaji pojednostavljuju i time se stvara iskrivljen pogled na istoriju. Postoji veliki broj izvora kao i očevidaca i preživelih koji su u mogućnosti da nam opišu sa kojim odlukama su se suočavali pojedinci, grupe i nacije tokom ovog istorijskog perioda, i zbog toga se treba oslanjati na ove izvore a ne na igre simulacije koje trivijalizuju temu.

Umesto korišćenja simulacije koja ima za cilj da prikaže određenu situaciju iz Holokausta, nastavnik može da traži od učenika da pismeno ili u usmenoj diskusiji izraze svoja viđenja, misli, ili osećanja prema onima koji su živeli u ovom periodu. Učenike treba podstaći da istraže različite aspekte ljudskog ponašanja kao što su strah, žrtvovanje, rešavanje sukoba, donošenje teških odluka, ili da razmotre različite perspektive jednog istorijskog iskustva ili događaja.

14. Naglasite: Holokaust je počinio čovek

Nemojte podsticati stereotipe o *nečoveštvu* i opisivati izvršioce zločina kao *neljudske monstrume*. Holokaust je događaj koji je prouzrokovao i počinio čovek. *Zlo* više ne može poslužiti kao dovoljno objašnjenje za zločin. Teže je pitanje – kako je bilo moguće da obični muškarci i žene mogu učestvovati u ubijanju nedužnih, običnih, muškaraca, žena i dece?¹

15. Pokažite razumevanje za zabrinutost vaših učenika.

Neki od učenika, koji osećaju da se patnjama njihovog naroda ili grupe nije posvetilo dovoljno pažnje, mogu pružiti otpor učenju o progonu i ubistvima drugih. Važno je proučavati i druge oblike masovnih zločina (rasizam, ropstvo, progon, kolonijalizam) koji se posebno odnose na sastav vaših učenika.²

16. Istaknite ciljeve i osnažite učenike

Uvodni i završni čas o Holokaustu su od ključnog značaja. Snažan uvod treba da služi za razbijanje pogrešnih informacija koje učenici mogu da imaju pre nego što počnu da uče o Holokaustu. Uvod treba da istakne da su ideje i mišljenja učenika od velikog značaja i da pokaže da ovaj deo istorije ima višeslojno značenje za njih kao pojedince i kao pripadnike društva.

¹ Nada Banjanin Đuričić, „Kako poučavati o Holokaustu“, *Tekstura 6, Časopis za književnost u školi, Grupa 484*.

² Ibid.

Završni čas treba da podstakne učenike na dalje proučavanje istorije, književnosti i umetnosti o Holokaustu. Tokom ovog časa učenike treba podstaći da naprave vezu između ovog dela istorije i drugih istorijskih dešavanja u svetu kao i vezu sa svetom u kojem oni danas žive. Takođe, treba ih podstaći da razmišljaju o tome koje životne lekcije su naučili i šta im one znače na ličnom nivou, kao i na nivou života u demokratskom društvu.

* Može li obrazovanje biti prevencija genocida, može li se obrazovanjem i vaspitanjem sprečiti zločin? I pored svega, na svakih 10 godina, negde u svetu (ili negde kod nas) dogodi se novi genocid... Učenje o Holokaustu je značajno, jer *doprinosi stvaranju duhovne, kulturne i društvene klime koja ne dopušta ponavljanje. Svaka debata o idealima vaspitanja je ništavna i bezvredna ukoliko ne govori o tome da Aušvic ne sme da se ponovi* (Teodor Adorno).³

Sadržaj ovog teksta je zasnovan na tekstu organizacije „Liga protiv klevete“ (Anti Defamation League).⁴

³ Ibid.

⁴ Anti Defamation League (ADL) je organizacija koja je osnovana 1913. godine sa ciljem da se zaustave klevete o Jevrejima i kako bi se osigurala pravednost i jednak tretman za sve. Danas je ova organizacija jedna od vodećih organizacija za građanska prava i međuljudske odnose u Americi. ADL se bori protiv antisemitizma i svih drugih oblika netrpeljivosti, zalaže se za demokratske ideale i štiti građanska prava svih ljudi.

Da se nikad ne zaboravi: Holokaust i njegovo mesto u istoriji dvadesetog veka

Pojam Holokaust u najužem i najdirektnijem smislu vezan je za period Drugog svetskog rata, odnosno, za politiku nacionalsocijalističke nemačke vlasti čiji se uticaj radikalno pojačava nakon 1933. godine, dolaskom Adolfa Hitlera na mesto kancelara Vajmarske republike (tadašnje ime za federativnu republiku na prostorima današnje Nemačke). Od datog trenutka se dotadašnja parlamentarna Vajmarska republika transformiše u nacistički Treći rajh koji, zloupotrebljavajući narativ o povratku tradicionalnim porodičnim, državnim i etičkim vrednostima, započinje politiku isključivanja, uništavanja i nasilnog uklanjanja svih onih elemenata koji se nisu uklapali u zamišljenu i promovisanu ideju o „rasno čistoj, nezaprjanoj“ arijevske Nemačkoj. Stotinama godina unazad reč holokaust⁵ koristila se da u anglosaksonskim jezicima označi velike masakre, no tek u dvadesetom veku holokaust postaje Holokaust (pisan velikim slovom, sa jasnom konotacijom i značenjem) – određeno i političko-ideološki motivisano genocidno uništenje Jevreja u kontekstu nemačke nacionalsocijalističke politike. Iako Jevreji nisu bili jedini narod niti društvena grupacija koju je nacionalsocijalizam pokušao da ukloni nasilnim putem,⁶ jedino je jevrejski narod bio određen za ono što su Adolf Hitler i njegovi saradnici nazivali „konačnim rešenjem“ – za potpuni genocid – ubistvo i uništenje. Drugi termini kojima se Holokaust označava su i Judeocid (ciljani genocid u odnosu na jevrejski narod), kao i Šoa – termin koji na hebrejskom (jevrejskom) jeziku označava katastrofu, poraženost, poražavajući deo istorije i koji najčešće dominira u području hebrejskog govornog područja i u kontekstu jevrejske kulturalne i istorijske perspektive.

Jedna od osnovnih idejnih platformi koje su funkcionisale kao sredstvo ostvarivanja nacističkih ciljeva bila je društveno-politička platforma antisemitizma. Iako je etimološko značenje termina antisemitizam šire i obuhvata ukupnost neopravdane, bezrazložne i neosnovane netrpeljivosti prema semitskim narodima,

⁵ Sam termin Holokaust dolazi od grčke reči *holokauston*, što u prevodu znači žrtva paljenica. Laqueur, Walter, Judith Tydor Baumel, *The Holocaust Encyclopedia*, Yale University Press, London, 2001, xiii.

⁶ Osim Jevreja, nacionalsocijalistička politika odredila je za uništenje i romsku i slovensku populaciju koje je proglašavala „manje vrednima“, kao i ljude drugačije seksualne orijentacije od heteroseksualne, ljude sa specifičnim telesnim ili psihološkim različitostima u odnosu na prosek/očekivanu normu (osobe sa određenim stepenima psihičkih i/ili fizičkih invaliditeta), te političke i druge protivnike nacionalsocijalizma.

krajem XIX veka u Evropi ovaj termin dobija konkretnu konotaciju netrpeljivosti direktno usmerene prema jevrejskom narodu. Ta netrpeljivost dobija na intenzitetu insistiranjem na društvenim stereotipima i predrasudama⁷ prema Jevrejima, jevrejskoj tradiciji i jevrejskom načinu života. Istorija antisemitizma u Evropi seže duboko u prošlost i duga je najmanje 1000 godina. Antisemitizam je bio uzrok brojnih diskriminatornih zakona usmerenih prema Jevrejima u evropskim zemljama, kao i progona jevrejskog naroda kroz istoriju. Nacionalsocijalisti su antisemitizam, koji je u Nemačkoj već postojao kao oblik društvenog ponašanja i mišljenja, iskoristili i promovisali kao javnu politiku. Obilato koristeći aktuelnu društvenu situaciju ekonomske krize i generalno neraspoloženje stanovništva usled nepovoljnih ekonomskih i egzistencijalnih uslova, nacionalsocijalistička vlast razvija antisemitizam u četiri dominantna pravca: uvođenje straha od jevrejskog religijskog identiteta (čiji se osnovni postulati, iako u osnovi monoteistički, donekle razlikuju od hrišćanske tradicije religijskog mišljenja), razvijanje ideje o strahu od jevrejske ekonomske dominacije (što je posledica kulturalnog negativnog stereotipa o Jevreju kao bogatom pojedincu)⁸, konstruisanje straha od jevrejske kontrole medija (što je još jedan iracionalni strah od zamišljene društvene moći Jevreja)⁹ i podsticanje straha i otpora prema jevrejskoj kulturi i religiji kao različitoj u odnosu većinsko društvo.

Koristeći faktor svetske ekonomske krize koja pogađa i Nemačku tokom prvih decenija dvadesetog veka, Adolf Hitler započinje sa promocijom ideje o „krivicu“, pri čemu istovremeno postulira koncept „arijevske rase“ – zamisli o „čistom“ nemačkom narodu, što dovodi do radikalnog razdvajanja stanovništva na Prvo, „vrednije“ – nemačko i Drugo, među kojima je jevrejsko stanovništvo izdvojeno kao ono koje predstavlja osnovni izvor nedaća. U takvoj atmosferi, antisemitizam je relativno lako bio promovisan i prihvaćen, što je veoma brzo dovelo i do praktičnih društveno-političkih rešenja i mera zakona koje su podrazumevale najpre obeležavanje i diskriminaciju (Jevreji i Jevrejke su morali da nose posebna obeležja na garderobi, ograničavano im je, ili onemogućavano, kretanje, pravo na školovanje, rad, učešće u javnom i društvenom životu), a potom i organizovano mučenje i ubijanje Jevreja. Već od 1933. godine osnivani su i organizovani koncentracioni logori u koje su Jevreji, zajedno sa drugim narodima i nacistima nepoželjnim društvenim grupacijama dovođeni na prisilan rad ili, češće, da bi bili

⁷ Stereotip predstavlja izvesnu karakteristiku, postojeću ili zamišljenu, koja biva promovisana u opšte znanje o nekome ili nečemu. Postoje pozitivni i negativni stereotipi, odnosno stereotipi koji izvlače karakteristiku koja biva interpretirana na pozitivan ili na negativan način. Oba tipa stereotipa lako mogu biti zloupotrebljena i iskorišćena u političke ili druge svrhe, što može dovesti do razornih društvenih posledica – diskriminacije, isključivanja, nasilja i tako dalje. Predrasude se mogu opisati kao ideja o predznanju o nečemu ili nekome, pri čemu se dato predznanje postavlja kao znanje koje je nepotrebno proveravati, te koje, na taj način, lako prerasta u lažnu informaciju i često biva zloupotrebjeno na sličan način kao i stereotip.

⁸ Ovaj kulturalni stereotip lako se razgrađuje uvidom u istorijska dokumenta i arhive – jevrejske porodice pripadale su različitim imovinskim klasama, baš kao i ostatak stanovništva na datom prostoru.

⁹ Otuda se često čuje ideja o postojanju „jevrejskog lobija“. Data predrasuda počiva na izobličenoj interpretaciji solidarnosti koju jevrejske zajednice širom sveta ukazuju jedna drugoj, ujedno komunicirajući i saradujući.

brutalno ubijeni. Od 1939. godine ubrzano raste broj koncentracionih logora kao rezultat sve jače antisemitske politike i sprovođenja nacionalsocijalističkog plana o *konačnom rešenju* jevrejskog pitanja. Veoma je teško dokumentovati sve ratne zločine i sve žrtve nacističkog sistema vlasti, budući da su dokazi često brižljivo uklanjani, a tela žrtava spaljivana u masovnim krematorijumima. Tokom Drugog svetskog rata u Holokaustu je ubijeno oko 6000000 Jevreja (oko 70% ukupne jevrejske populacije u tadašnjoj Evropi) – kako odraslih, tako i dece.

Posledice Holokausta su nesagledive – naime, ne samo da je planirana, pokušana i suštinski izvedena genocidna aktivnost u odnosu na jevrejski narod, već su, kroz medije, javni, društveni i kulturalni prostor aktivno ojačavani stereotipi i predrasude kako u odnosu na jevrejski narod, tako i u odnosu na druge narode, društvene ili političke grupe koje je nacistička politika smatrala nepodobnim ili neuklopivim u diskriminatorski koncept arijevske zajednice. Dati stereotipi načinili su nenadoknadivu štetu ne samo savremenima nacističke Nemačke, već i generacijama rođenim nakon Drugog svetskog rata, kao i generacijama savremenog doba, koje se i danas bore sa nasleđenim predrasudama u odnosu na društvene i kulturalne različitosti. Nacistička politika pruža jasan primer da se pojmovi kao što su tradicija, porodica i nacija mogu zloupotrebiti, pa je stoga nužno da društvo aktivno i neprestano preispituje načine na koji se ovi pojmovi koriste i promovišu.

Sećanja na žrtve Holokausta danas se čuvaju u muzejima i arhivama širom sveta (neke od najvećih su Jad Vašem u Jerusalimu, Memorijalni muzej Holokausta Sjedinjenih američkih država, kao i Memorijalni muzej Šoa u Parizu); zahvaljujući tome, brojni artefakti i dokumenti dostupni su istraživačima i istraživačicama iz oblasti obrazovanja, nauke i novinarstva, kao i drugim zainteresovanima. Međutim, svako od nas može učiniti ponešto u znak sećanja na žrtve, a u cilju sprečavanja toga da se Holokaust ikada ponovo desi. Ključne reči su odgovornost i rad na (samo)obrazovanju – odgovornost u odnosu na način na koji pristupamo stereotipima i predrasudama koje nas (i dalje) okružuju; rad na tome da ih prepoznamo, razgradimo i odbacimo; prihvatanje društvenih i kulturalnih različitosti i rad na ohrabivanju međusobnog poštovanja; želja da nas učenje i primena stečenog znanja dovede do društva otvorenog svim svojim građanima i građankama, bez obzira na narodnost/nacionalnost, religijsku pripadnost, rasu, klasu, pol, rod, seksualnu ili političku orijentaciju. Ukoliko nas Holokaust uči nečemu, to je svakako potreba za aktivnim radom na tome da se takva praksa u istoriji više nikada ne ponovi.

Holokaust na prostorima današnje Srbije: 1938-1944

Pojave koje su dovele do Holokausta na prostorima današnje Srbije, mogu se pratiti od kraja tridesetih godina dvadesetog veka, kada su započele prve naznake relativno otvorene antisemitističke politike čije su tendencije prihvatale tadašnje vlasti.¹⁰ Društvena situacija u tadašnjoj Jugoslaviji nalazila se u raskoraku između zvanične politike aktuelne vlasti i opšteg stava šireg društva koje je u velikoj meri bilo antifašistički i antinacistički orijentisano. U aprilu 1941. godine, započeo je prisilan popis Jevreja u Beogradu, za čim je usledila naredba o popisu svih Jevreja i Roma širom Srbije, što je uključivalo i prisilu nošenja obeležja – žute trake oko ruke za Jevreje, kao i prisilan rad i ograničeno kretanje u javnom prostoru. U datom i narednom periodu, usledila su intenzivna hapšenja, racije i odvođenje Jevreja u koncentracione logore širom Srbije (akcija Kladovo transport od 1939/1940., racije u Novom Sadu i južnoj Bačkoj 1942., deportacija subotičkih Jevreja 1944., koncentracioni logor Sajmište, koncentracioni logor Banjica, koncentracioni logori Crveni Krst u Nišu i Dulag 183 u Šapcu), ali i u koncentracione logore drugih evropskih zemalja (koncentracioni logori Jasenovac, Đakovo, Stara Gradiška, Aušvic, Dahau, Bergen-Belsen i tako dalje).¹¹ Tokom Drugog svetskog rata ubijeno je oko 83% jevrejskog stanovništva u tadašnjoj Jugoslaviji, a na prostoru današnje Srbije Holokaust je ostavio još drastičnije posledice. Razmera genocida usmerenog prema jevrejskom narodu bila je tolika da je već 1942. godine nacistička vlast proglasila Srbiju „slobodnom od Jevreja“. Osim Jevreja, u koncentracionim logorima na području Srbije stradao je i veliki broj Srba, kao i Roma.

Bez obzira na aktivnost nacionalsocijalističke politike na području Jugoslavije i Srbije tokom ratnih godina, veliki broj srpskih civila i porodica pružio je utočište i skrovište jevrejskim porodicama. Do sada je dodeljena 131 povelja „Pravednici među narodima“ pojedincima sa prostora Srbije. Povelju „Pravednici među narodima“ država Izrael dodeljuje pojedincima koji su tokom Holokausta pomagali Jevrejima, čuvajući ih od nacističkih progona, hapšenja, deportacije u logore i streljanja, neretko rizikujući kako svoj život, tako i živote svojih porodica.

Dokumentacija o Holokaustu u Srbiji čuva se u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu, kao i u brojnim drugim gradskim muzejima i arhivama širom zemlje. Svedočenja preživelih zabeležena su, između ostalih izvora, u okviru projekata Centropa (<http://www.centropa.org/>), i Jasenovac Memorial (<http://www.serbianholocaust.org/>). Takođe, značajan dokument predstavlja i pet tomo-

¹⁰ Tako je, na primer, jugoslovenski ministar spoljnih poslova Anton Korošec 1938. godine izjavio da „jevrejske izbeglice iz nacističke Nemačke nisu dobrodošle ovde [misli se na prostore nekadašnje Kraljevine Jugoslavije].“ Israeli, Raphael, *The Death Camps of Croatia, Visions and Revisions, 1941-1945*, Transaction Publishers, New Brunswick, New Jersey, 2013, 21. Takođe, nedugo nakon toga, u decembru 1938. rabin Isak Alkalaj, jedini Jevrej u vladi Kraljevine Jugoslavije bio je otpušten sa radnog mesta. Ibid.

¹¹ Za više informacija pogledati u Grupa autora, *The crimes of the fascist occupants and their collaborators against Jews in Yugoslavia*, Jasenovac Reseach Institute, Belgrade, New York, 2005.

va knjiga pod nazivom *Mi smo preživeli*, u izdanju Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu (2001-2009). Veliki deo posrednog sećanja čuvaju mlađe generacije Jevreja i Jevrejki sa prostora Srbije koje žive i rade u Srbiji, u širem regionu Evrope, u Sjedinjenim američkim državama i u Izraelu, kao i svi ostali koji se svojim radom, učenjem i zalaganjem trude da Holokaust nikada ne bude zaboravljen.

Antisemitizam

Antisemitizam je najkobnija manifestacija mržnje prema ljudima. Uopšte se ne postavlja pitanje da li je potrebno boriti se protiv antisemita; ali se postavljaju dva pitanja: da li se ta borba vodi s dovoljno energije, i kako je treba voditi?

(Maksim Gorki)

Predrasude i mržnja prema Jevrejima postoje vekovima. Najizrazitija i najdužeg veka je, svakako, mržnja u liku takozvanog verskog antisemitizma, u šta spadaju hrišćanske crkvene dogme o Jevrejima kao bogoubicama. Toga se kao prva i, dosad jedina, odrekla rimo-katolička crkva u drugoj polovini prošlog veka, na Drugom vaticanskom koncilu. U pravoslavnoj crkvi pomenuta dogma je još na snazi, jer se smatra da tu dogmu može izmeniti samo Vaseljenski Sabor (koji nije održan od 787. godine).

Termin *antisemitizam* je prvi put upotrebio 1879. godine nemački novinar Vilhelm Mar, koji je i sam bio autor mnogih antijevrejskih članaka. Antisemitizam označava neprijateljstvo prema Jevrejima na religijskoj, nacionalnoj ili rasnoj osnovi. Diskriminacija prema Jevrejima je mnogo starija od rasne teorije. U I veku n.e. Jevreji su često proganjani, jer kao monoteisti nisu hteli da se priključe tadašnjim politeističkim kulturama. Tokom srednjeg veka, Jevreji su bili ograničeni nizom propisa prema kojima nisu mogli da poseduju zemlju. Takođe, ovi propisi su im dozvoljavali bavljenje samo određenim zanimanjima. Ono što je Jevrejima bilo dozvoljeno da rade smatralo se nečistim za hrišćane, a najčešće je bilo u vezi sa novcem. Do fizičke izolacije Jevreja, zabrane da žive zajedno sa hrišćanima, i formiranja posebnih gradskih četvrti – geta – dolazi u XII i XIII veku. Mnogi Jevreji su bili proterani i/ili prinuđeni da odu iz mesta u kojem su živeli. Tokom celog srednjeg veka, Jevreje i jevrejske zajednice u Evropi pratila je ista sudbina i zavisila je isključivo od političkih i ekonomskih prilika one države u kojoj su se nalazili. Nakon ovih progona, Jevreji su se selili iz države u državu, stvarajući jevrejske centre tamo gde im je bilo dozvoljeno. Aktuelne vlasti su im nametale dodatne takse i restrikcije, dok ih na kraju nisu proterale. Tokom srednjeg veka mogla se prepoznati okoštala viševekovna mržnja prema Jevrejima, a nivo antisemitizma je zavisio od ekonomske situacije određene države. Jevreji su optuživani za ritualna ubistva, a česte su i klevete prema kojima, na primer, Jevreji za praznik *Pesah* u beskvasni hleb (*maces*) dodaju krv hrišćanske dece. Jevreji su upoređivani sa đavolom i prikazivani sa rogovima i repom; optuživani su za sve nedaće i bolesti koje su zadesile mesto u kojem su se nalazili.

Krajem XVIII i početkom XIX veka u evropskim državama, uporedo sa jačanjem pokreta građanske emancipacije Jevreja, postaće aktuelno shvatanje pre-

ma kome Jevreji predstavljaju posebnu rasu. U tom periodu, antisemitizam kao svojevrsan oblik rasizma ostaje reaktivan i služi onemogućavanju emancipacije Jevreja.

Dublji koreni evropskog antisemitizma sa kraja XIX veka nalaze se u Srednjem veku, u anti-jevrejskoj propagandi španske inkvizicije. Glavni promoter ove ideje bio je katolički sveštenik i teolog August Roling, profesor na katoličkom univerzitetu u Pragu i autor knjige *Talmudski Jevrejin (Der Talmudjude*, Minster, 1871). Jedna od Rolingovih omiljenih „naučnih“ tema bila je kleveta o ritualnom ubistvu koja je imala dvostruki propagandni značaj. Prvo, *Talmudski Jevrejin* su antisemiti promovisali kao dokaz „iz prve ruke“ da Jevreji od davnina kuju zaveru protiv nejevreja. U tom smislu, ova knjiga je krajem XIX veka imala onu ulogu koju je početkom XX veka preuzela knjiga *Protokoli sionskih mudraca*. Drugo, navodni „citati“ iz knjige korišćeni su za ućutkavanje kritičara antisemitiskih ideja i svih onih koji su se zalagali za ravnopravnost Jevreja. Smatra se da je sâmo postojanje ovih dela, godinama pre dolaska Adolfa Hitlera na vlast, imalo veliki uticaj na izvršenje najvećeg zločina u istoriji – Holokausta, u čijoj osnovi leži antisemitizam.

Kasnije, u drugoj polovini XIX i početkom XX veka, u vreme jačanja nacionalizma kao konzervativne politike u evropskim državama, antisemitizam u svojoj zreloj fazi, posredstvom arijevske-germanskog mita prerasta u sastavni deo evropskih nacionalizama, da bi kao takav, 30-ih godina XX veka „završio“ u svojoj totalitarnoj verziji – u rasističkom nacionalizmu nemačkog Trećeg Rajha. Antisemitizam je dobio najstrašnije forme i razmere u nacističkoj ideologiji, politici i praksi. Nemački fašizam je usvojio antisemitizam kao jedan od osnovnih elemenata svog pogleda na svet. Antisemitizam je otvoreno proglašen za zvaničnu državnu politiku. Nacisti su proglasili Jevreje nižom rasom i stavili ih van zakona. Od 1933. godine, nacisti počinju sa masovnim progonima, pljačkama i uništenjem Jevreja.

Iako je osuđivan prema svim standardima savremenog društva, antisemitizam je i danas prisutan u različitim oblicima. Prikazivanje Jevreja sa rogovima, repom, velikim nosevima, kako drže ili nose kese sa novcem, kao i predrasude prema Jevrejima kao *bogatašima*, *sektašima*, *ubicama Isusa Hrista*, te popularna teorija zavere *jevrejskog vladanja svetom*, još uvek su rasprostranjeni.

Antijudaizam je baziran na neprijateljstvu prema religiji Jevreja, dok se antisemitizam zasniva na rasnoj i etničkoj netrpeljivosti.

Anticionizam je opozicija cionističkom pokretu koji je začet kao ideja da se Jevreji vrate u svoju prapostojbinu Cion, u državu Izrael. Karakteristika anticionizma je protivljenje političkim odlukama vlade države Izrael ili, u radikalnijem obliku, protivljenje pravu na postojanje jevrejske države. U nekim modernijim tekstovima, *anticionizam* se sada naziva i *antiizraelizam*.

Novi antisemitizam se javlja tokom XX i XXI veka, kako u radikalnoj lewici tako i u radikalnoj desnici, a ponajviše u radikalnom Islamu, kao suprotstavljajnje cionizmu i državi Izrael. Dok je anticionizam pojava koja je prisutna od početka XX veka, *novi antisemitizam* je prisutan poslednjih 20 godina. Neki autori smatraju da je razlika u tome što je antisemitizam uperen prema Jevrejima, dok je novi antisemitizam diskriminacija naroda čije je oličenje – država Izrael.

Šest faza u istorijskom razvoju antisemitizma

prema Džeromu Čejnsu, *Tamna strana istorije: Antisemitizam kroz vekove* (2000)

1. **Antisemitizam etničke prirode** – antijudaizam u staroj Grčkoj i Rimu;
2. **Antisemitizam religiozne prirode** – hrišćanski antisemitizam u starom i srednjem veku, zastupljen i u savremenom dobu;
3. **Klasni antisemitizam** – tradicionalni muslimanski antisemitizam prema, čijem stanovištu su Jevreji zaštićeni kao klasa;
4. **Politički i socio-ekonomski antisemitizam** – tokom i nakon Emancipacije u Evropi, koji predstavlja koren rasnog antisemitizma;
5. **Rasni antisemitizam** – nastao tokom XIX veka i doživeo svoju kulminaciju u nacizmu;
6. **Novi antisemitizam – savremeni antisemitizam** – diskriminacija prema Jevrejima kao narodu čije je oličenje država Izrael.

Hronologija značajnih događaja za Jevreje i jevrejsku zajednicu na teritoriji današnje Srbije tokom Holokausta

početak oktobra 1940. – Vlada Dragiše Cvetkovića i Vlatka Mačeka donosi dve antisemitske uredbe: Numerus Clausus za upis Jevreja u srednje i visoke škole i o ograničavanju trgovine Jevreja prehrambenim proizvodima

11. april 1941. – U Križevcima gradski načelnik poziva Srbe i Jevreje da odmah predaju upravi grada oružje, radioaparate, bicikle, dvoglede, fotoaparate. Uveden je prisilni rad Jevreja, muškaraca, žena, staraca, na čišćenje vagona, klozeta, ulica i sajmišta

16. april. 1941. – Uvedeno obavezno nošenje žute trake sa natpisom „Jude“

18. april 1941. – Izdata je Naredba, u Zagrebu, kojom se Jevrejima zabranjuje ulazak u restorane, kafane, bioskope i pozorišta

30. april 1941. – Doneta Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti

31. maj 1941. – Vojni zapovednik u Srbiji kodifikuje i sistematizuje dotadašnje antijevrejske mere

22. juni 1941. – Naglo pogoršanje položaja Jevreja koji su kroz propagandi materijal (preko štampe, radija, filmskih žurnala, plakata itd.) označeni kao inspiratori, rukovodioci i finansijeri ustanka zbog čega im je pripisana kolektivna krivica. Glavnu ulogu u sabotazama i ustancima imala je Komunistička partija Jugoslavije

juli 1941. – Formiran koncentracioni logor u Šapcu

10. juli 1941. – Formiran logor na Banjici (Prihvatni logor Dedinje – Anhaltelager Dedinje)

avgust 1941.- Formiran logor Jasenovac Logor I (Kraplje)

septembar 1941. – Formiran logor Jasenovac Logor II (Broćice) zatim formiran logor Jasenovac Logor III (Ciglana)

14. avgust 1941. – Deportacija Jevreja iz Banata u Beograd. Muškarci su početkom septembra prebačeni u logor Topovske šupe odakle su kasnije odvedeni i streljani kod sela Jabuka blizu Pančeva

početak septembra 1941.- Formiran logor Topovske šupe na Autokomandi u Beogradu

12-13 oktobra 1941. – U selu Zasavica kod Sremske Mitrovice nacisti su streljali 1057 Jevreja (56 šabačkih Jevreja, 800 austrijskih jevrejskih izbeglica, 201 jevrejskih izbeglica iz Nemačke, Poljske, Slovačke i Rusije)

15. oktobar. 1941. – Formiran koncentracioni logor Crveni krst
18. oktobar 1941. – Iz Beograda uhapšeno i deportovano u koncentracioni logor oko 3500 Jevreja muškaraca
8. decembar 1941. – Sve Jevrejke sa decom su u Beogradu odvedene u logor na Sajmištu zajedno sa porodicama iz Banata koje su u avgustu 1941. dovedene u Beograd
12. decembar 1941. – Formiran jevrejski logor Zemun (Judenlager Semlin) na Beogradskom sajmištu
januar 1942. – Formiran logor Jasenovac Logor IV (Kožara)
21. januar 1942. – U Novom Sadu i opštinama Titel, Žabalj i Srbobran mađarski okupator je započeo krvavu Raciju protiv Srba i Jevreja. Za tri dana koliko je Racija trajala ubijeno je više od 700 Jevreja i oko 2700 Srba
17. februar 1942. – Na brdu Bubanj kod Niša započelo je masovno streljanje zatvorenika iz logora Crveni krst. Zbog pobune u logoru tog dana je streljan 1000 Jevreja, među kojima nekoliko stotina iz Niša.
8. juni 1942. – Rukovodilac policije u Srbiji ss-pukovnik Emanuel Šefer obavestio je na sastanku vojne komande Srbije i Jugoistoka da u Srbiji više nema jevrejskog pitanja
1. juli 1942. – Jevreji iz Subotice su odvedeni na prisilan rad
27. juli 1942. – Jevreji iz Zemuna i okoline su deportovani u koncentracione logore Jasenovac i Stara Gradiška (Logor V)
29. juli 1942. – U Jajincima kod Beograda streljano je 100 Jevreja
12. mart 1943. – U noći između 12. i 13. marta bugarski okupator je nasilno izveo iz kuća sve Jevreje iz Pirota (178 duša) i predao ih nemačkim nacistima. Deportovani su u logor smrti Treblinka, gde su ubijeni.
26. april 1944. – Počinje masovna deportacija Jevreja iz onih krajeva današnje Srbije koji su do marta 1944. bili pod okupacijom Mađarske. Internirani su u sabirnim centrima u Bačkoj Topoli, Subotici i u logoru za Jevreje u Segedinu. Odakle je većina, od 25. maja, deportovana u Aušvic II Birkenau i Mathauzen
22. april 1945. – U logoru Jasenovac ustaše su izvršile pokolj logoraša da bi likvidirali koncentracioni logor.

Broj članova Jevrejske opštine nakon Drugog svetskog rata (1947. godine)

Ada (59), Apatin (25), Bač (2), Bačko Petrovo Selo (26), Beograd (2271), Kikinda (37), Kosovska Mitrovica (33), Mol (11), Niš (31), Novi Pazar (36), Prizren (4), Novi Sad sa okolinom (1221), Pančevo sa okolinom (102), Pirot (12), Priština (224), Senta (228), Somborska okolinom (201), Sremska Mitrovica sa okolinom (33), Subotica (1255), Šid (16), Vršac sa okolinom (33), Zemun (132), Zrenjanin (92), ostala mesta (36).

Pre Drugog svetskog rata na teritoriji današnje Srbije ukupno je 33.800 Jevreja od kojih je ubijeno 83%.

Danas postoje jevrejske opštine u Bogradu, Zemunu, Novom Sadu, Nišu, Zrenjaninu, Subotici, Pančevu, Somboru i Kikindi.

Predlog radionica za rad sa učenicima pre ili nakon izložbe

Radionice koje slede sadrže period pre, tokom i nakon Holokausta. Mogu se sprovesti pre izložbe *Portreti i sećanja jevrejske zajednice u Srbiji pre Holokausta* ili mogu da predstavljaju završnu celinu izložbe. Kao završna celina, ove radionice imaju za cilj da učenicima koji su posetili izložbu omogući da svoja nova saznanja i impresije upotrebe i iskažu kroz interakciju sa vršnjacima.

Preporučujemo Vam da sa učenicima realizujete jednu ili više priloženih radionica u zavisnosti od tehničkih mogućnosti, dinamike odeljenja kao i zainteresovanosti samih učenika.

U svakoj radionici posebno je naveden preporučeni uzrast i cilj radionice, potreban materijal i tok rada. Vreme trajanja svakog dela radionice posebno je naznačeno kako bi mogla da bude realizovana u toku jednog školskog časa. Ukoliko na raspolaganju imate više vremena, a u zavisnosti od zainteresovanosti odeljenja, procenite kom delu ćete posvetiti više pažnje.

Poželjno je da učenici budu podeljeni u manje, heterogene grupe, čime se podstiče slobodna razmena mišljenja i unapređuje sposobnost analiziranja putem diskusije, a to je, ujedno, jedan od najboljih načina za sticanje novih znanja. Kako bi svim učesnicima bilo obezbeđeno da vide jedni druge, i time se mogućnost isključenja pojedinca svela na minimum, poželjno je tokom diskusija i predstavljanja rada rasporediti učenike da sede u krugu. Uloga nastavnika, to jest, moderatora, tokom radionica je da ohrabri učenike da iznesu svoje mišljenje, usmeri tok diskusije i, po potrebi, razjasni pitanja, da bude u neposrednoj interakciji sa odeljenjem, ali bez nametanja sopstvenog mišljenja i zauzimanja autoritarnog stava.

Radionica: Početak stradanja

Preporučeni uzrast: učenici drugog ciklusa osnovne škole i učenici srednje škole

Cilj:

- Upoznavanje učenika sa životom Jevreja u Srbiji pre i tokom Holokausta kroz lične priče i stvaranje preduslova za razvoj empatije
- Upoznavanje učenika sa donošenjem antijevrejskih zakona i njihovim uticajem na pojedince i na promene u društvu
- Uvođenje učenika u tematiku Holokausta.

Ishodi:

- Učenik je upoznat sa životom Jevreja u Srbiji pre i tokom Holokausta, kroz lične priče preživelih
- Učenik je u stanju da uoči razoran uticaj antisemitizma u periodu pre i za vreme Holokausta u Srbiji
- Učenik će biti u stanju da prepozna stereotipe, predrasude i diskriminaciju u vremenu u kome živimo

Preporučeno trajanje radionice: jedan školski čas (45 minuta)

Materijal potreban za realizaciju radionice:

- tekst delova priče iz života jevrejske dece i njihove fotografije. Materijal preuzeti na (www.jevrejipamte/prirucnik). Primer jedne priče iz života nalazi se na kraju radionice.

*Sve priče i fotografije korišćene u radionici odnose se na stvarne događaje i ljude.

- lista antijevrejskih zakona tokom Drugog svetskog rata (nalazi se na kraju radionice)
- informacije o sudbini Jevreja u Holokaustu i o sudbini Jevreja u Srbiji (nalazi se na kraju priručnika)
- papir sa kolonama (u koje učenici upisuju prepoznata emotivna stanja dece iz pročitanih)

Tok radionice:

Uvod (10 minuta):

Nastavnik otvara radionicu postavljajući sledeće pitanje učenicima:

- Da li se sećate nekog događaja iz svog detinjstva koji je ostavio na vas jak utisak?

Nekoliko učenika, koji to žele, pričaju svoju priču celom odeljenju.

Cilj uvoda je priprema učenika za rad na glavnom delu radionice koji obrađuje životne priče jevrejske dece i promene u njihovim životima od 1918. do 1945. godine.

Razrada:

Prvi deo (10 minuta):

Podeliti učenike u četiri grupe. Svaka grupa dobija kratak tekst priče o detinjstvu jednog Jevrejina/Jevrejke i papir sa tri kolone koje predstavljaju tri životna perioda te osobe (pre rata, pred sam rat i tokom rata). Najpre, grupe čitaju prvi deo priče i u odgovarajuću kolonu zapisuju emocije za koje misle da su preovladavale u životu deteta iz priče u tom periodu. Zatim prezentuju ostalim učenicima događaje i ličnost o kojoj su čitali.

Nakon što svaka grupa završi sa svojom prezentacijom nastavnik govori učenicima o periodu između dva rata, načinu života ljudi uopšte i Jevreja u Srbiji tokom čega se osvrće na emotivna stanja koja su učenici izdvojili.

**Ukoliko imate na raspolaganju više od jednog školskog časa:*

Nastavnik postavlja sledeće pitanja:

- Da li se sećate nekog događaja iz svog života kada su osetili strah?
- Šta može da izazove strah?

Nekoliko učenika, koji to žele, dele sa ostalima svoje iskustvo.

Drugi deo (10 minuta):

Svaka grupa dobija tekst koji opisuje sledeću značajnu etapu u životima likova koja je vezana za donošenje antijevrejskih zakona i načina na koji se menja život likova. Kao i u prethodnom delu, zadatak grupe je da prepozna i zapiše uočene emocije koje su po njihovom mišljenju proživljavala deca iz priče i da predstave drugim grupama nastavak priče koji su dobili.

Nakon toga nastavnik govori učenicima o različitim antijevrejskim zakonima. Objašnjava kako se društvo odnosilo prema Jevrejima. Kroz vođenu diskusiju razmatraju se različita emotivna stanja kroz koja su jevrejska deca prolazila i razlozima koji su do njih doveli.

Treći deo (10 minuta):

Svaka grupa dobija završni deo priče koja se odnosi na događaje tokom samog Holokausta. Kao i sa prethodnim tekstovima učenici unutar grupa zapisuju emotivna stanja dece, a zatim predstavljaju svoju priču i mišljenja drugim grupama.

Nakon što svaka grupa završi sa svojom prezentacijom nastavnik objašnjava učenicima istorijske prilike i načine postupanja prema Jevrejima u getima i logorima. Naglašavaju se pokušaji spasavanja života i načini preživljavanja. U vođenoj diskusiji, akcenat je na razmatranju emotivnih stanja dece u ovom periodu.

Cilj radionice je da pomogne učenicima da razumeju drastične životne promene kroz koje su Jevreji prolazili pre i tokom Holokausta, kao i da poduči učenike o životu i sudbini Jevreja na prostoru današnje Srbije.

Završni deo (5 minuta):

Nastavnik izlaže priču o sudbini Jevreja, a posebno dece u Holokaustu. Sledi kraći razgovor sa učenicima o promeni emotivnih stanja dece u tri različita životna perioda iz priče.

**Ukoliko imate na raspolaganju više od jednog školskog časa*

Svakom delu možete posvetiti više pažnje po slobodnoj proceni, a radionicu možete zaključiti četvrtim delom priče koja opisuje život dece o kojima je bilo reči nakon Holokausta (priče se mogu preuzeti sa linka www.jevrejipamte/prirucnik u folderu Radionica: Početak stradanja).

Cilj završnog dela je da uvede učenike u tematiku Holokausta i približi im život Jevreja pre Drugog svetskog rata, posledice okupacije, antijevrejskih zakona i njihovu sudbinu u Holokaustu.

**Tokom završnog dela treba napomenuti da je ova radionica uvod u izložbu Portreti i sećanja jevrejske zajednice u Srbiji pre Holokausta.*

Primer jedne priče iz života

Albert Eskenazi

Godina rođenja: **1929**

Mesto rođenja: **Slavonski Brod**

Prvi deo priče – period pre rata – detinjstvo

Izgleda da me nastavnik srpskog jezika stvarno puno voli, opet niko u razredu nije znao odgovor na njegovo pitanje pa me je prozvaao, kao i uvek: „Ajd’ Abrahame, sine Božiji“. Dobio sam ime po svom dedi, ali me sem učitelja niko ne zove tako, u kući mi se svi obraćaju sa Albert. Trebalo bih da uradim domaći iz hebrejskog i da naučim napamet stih iz Tore, možda će danas rabin na hodniku da me ispita. Jedva čekam da sestra završi čas, pa da se popnemo na drugi sprat u jevrejski klub. Tamo mi dan brzo prođe, u igri, plesu, pevanju, a ponekad i nešto naučim. Baš volim da idem u klub, sestra i ja ne propuštamo ni jedan događaj.

Jedva čekam Purim, naš veseli jevrejski praznik. Kao i pred svaki praznik, i za Purim, sestra i ja obilazimo jevrejske radnje sa odećom i obućom u okolini Zagreba i od vlasnika radnje dobijamo sve što nam je potrebno. Oni nam stalno pomažu, valjda zato smo siromašni. Mama kaže da smo baš siromašni, jer ni kupatilo u stanu nemamo i da nije ujke, koji nam šalje pare iz Beograda, ne znam kako bismo platili rentu. Mnogi moji drugari iz ulice su ljubomorni, ne shvataju jevrejsku solidarnost i da su oduvek bogatiji Jevreji pomagali siromašnjijima. Meni se to baš sviđa, šta bih ja bez njih?!

Drugi deo priče – period pred samu okupaciju

Mama kaže da je počeo rat i da je Nezavisna država Hrvatska osnovana. U gradu su se pojavili neki Nemci. Ne razumem mnogo šta se dešava, ali ovaj rat mi se ne sviđa. Od kako su stranci došli u moj grad, mama i tata su jako uplašeni. Juče su morali da odu da se registruju, a komšiji Baruhu su oduzeli radnju. Mama se boji da će nam oduzeti stan. Nama? pa mi ništa nemamo u stanu, čak nam je i kupatilo u hodniku zgrade. Zvoni telefon, mama se javila, to je direktor moje gimnazije. Priljubio sam se uz mamu da čujem razgovor. Direktor kaže da više ne mogu da pohađam školu, da je vlada dala takvo naređenje.

Bezvredni su ovi dani bez škole, baš sam voleo svoju gimnaziju, i Petra i Marka. Većini drugara iz jevrejskog kluba je zabranjeno da idu u školu, zato u Jevrejskoj opštini od sutra škola počinje samo za nas. Lepo su se dosetili. Svi nastavnici i đaci su Jevreji, to me raduje, manje se plašim.

Svakim danom nas je sve manje i manje, i đaka i nastavnika, čuo sam da ih negde odvođe. Kažu da će možda zatvoriti školu, ostao je samo jedan nastavnik, a on ne može svemu da nas uči.

Treći deo priče – period tokom rata

Deda je otišao kod svoje ćerke u Novu Gradišku, rekli su mu da oni koji žive u manjim mestima mogu biti spaseni. Par dana kasnije smo saznali da su svi odvedeni prvo u logor, a ono što je usledilo nakon toga nisu preživeli. Ova vest nas je jako zabrinula, počeli smo da sakupljamo dokumenta iz Jevrejske opštine kako bi se pripremili za bekstvo. Kada smo poslednji put ušli u opštinu, otac me je upoznao sa poznatim i jednim od najboljih bokserskih šampiona Hrvatske i prvakom Balkana, sa Leom Polakom. I on je došao po svoje papire, i on je morao da beži, iako je bio najbolji hrvatski bokser.

Odveli su oca u Jasenovac, prvo u Staru Gradišku, pa u Jasenovac. Mi smo ostali u Zagrebu, došli su i po žene i decu. Nismo bili kod kuće, bili smo kod rođaka koji su se prezivali Kon. Mama je htela da ih obavesti da je čula da će danas da odvedu porodice čije prezime počinje na slovo K. Vratili smo se u stan, na samom ulasku komšija nam je rekao: “Gospođo Aškenazi, bežite, došli su da Vas traže, sakrijte se negde dok ovo ne prođe.”

Sakrili smo se kod rođaka, ali zbog sigurnosti morali smo da nastavimo dalje, nekiliko dana bićemo sa jednom hrvatskom porodicom, dok ne nađemo drugo rešenje. Sakrivali smo se malo i kod Fajka, prijatelja moga oca, muslimana i konobara iz obližnjeg restorana. Danas je loš dan, mama je izgubila strpljenje i nadu: „Niko više neće hteti da nas sakriva. Idemo kući i šta god je sudbina ostalih, biće i naša sudbina.“

Ujak je pre odlaska u Argentinu poslao lažne papire za mamu, sestru i mene, koji su nas doveli do Mostara. Umoran sam, toliko smo mesta prošli, toliko puta su nas selili i slali u meni nepoznate gradove. Upravo smo stigli na Rab. Uslovi su grozni. Pola logora je napravljeno od cigala, a pola od baraka. Logor je ograđen bodljikavom žicom i bodljama. Shvatio sam da sam u pravom logoru, ali sam takođe shvatio da nisam u Jasenovcu, niti u Aušvicu, o kojima sam čuo na svome putu. S obzirom na uslove, dobro smo se organizovali. Imali smo veliku kuhinju, među odraslima bilo je mnogo pijanista i glumaca koji su pokušali da nas zabave. Zapravo, nisam osetio da sam u pravom logoru, meni i mojim vršnjacima je čak bilo dozvoljeno da se kupamo u moru.

Četvrti deo priče – period posle rata

Mama je jako uzbuđena, u malim čamcima prebacili su nas na oslobođenu teritoriju, zajedno sa partizanima. Mama i sestra su odmah dobile posao, a ja sam bio neka vrsta kurira. Zagreb je oslobođen, mama, sestra i ja smo se uputili prvim prevozom do kuće. Kada smo stigli u Zagreb, odmah smo krenuli u potragu za rođacima. Pronašli smo ih, bio je to srećan povratak kući. Nadali smo se da će se tata pojaviti, ali to se nikada nije desilo.

Tokom sledećih meseci, moji prijatelji iz škole vratili su se u Zagreb, neki iz Italije, neki iz Švajcarske, a neki iz partizanskih redova. Ponovo se otvorila kafe-terija u jevrjeskoj opštini, a drugi i treći sprat zgrade, gde je nekada bila škola i kancelarije jevrejske opštine, postali su smeštaj za bezkućnike.

Imam šesnaest godina i ceo život je preda mnom.

Antijevrejski zakoni u Kraljevini Jugoslaviji:

- **5. oktobra 1940.** Vlada Cvetković-Maček donosi dve antijevrejske uredbe u Srbiji: zabrana trgovine prehrambenim proizvodima i ograničavanje broja Jevreja koji su mogli da upišu srednju školu i fakultet.
- **16. aprila 1941.** U Beogradu je izdato naređenje o obaveznom prijavljivanju Jevreja policiji pod pretnjom smrtno kazne. Svako registrovano lice, odmah nakon registracije, moralo se javiti Policiji za Jevreje radi upućivanja na prinudni rad.
- **maja 1941.** Izdata je naredba o prijavljivanju i oduzimanju jevrejske imovine i sredstava iz banka na teritoriji Srbije.
- **30. maja 1941.** Celokupnom stanovništvu, pod pretnjom smrtno kazne, izdata je naredba o zabrani pomaganja i sakrivanja Jevreja.
- **31. maja 1941.** Nemačka vlast zabranjuje Jevrejima rad u svim javnim službama kao i korišćenje javnog prevoza i pristupa javnim institucijama, restoranima i drugim javnim mestima. Istog dana je zvanično doneta odluka o prinudnom radu za sve Jevreje – muškarce od 14-60 i žene do 40 godina starosti i naredba o nošenju jevrejskog znaka.
- **22. jula 1941.** Godine u Srbiji doneta naredba o kompletnom oduzimanju nepokretne imovine Jevreja.
- **od 9. jula 1941. do maja 1944.** Jevreji u Srbiji su odvođeni i ubijani u logorima Banjica, Sajmište, Jasenovac, Loborgrad, Stara Gradiška, Đakovo, Aušvic, Bergen-Belzen, Crveni Krst u Nišu i Dulag 183 u Šapcu
- **5. decembra 1941.** Drugi mađarski antijevrejski zakon iz 1939. godine proširen je na Vojvodinu. Ovim zakonom broj Jevreja u javnoj i privrednoj delatnosti se drastično smanjuje i Jevreji se definišu kao rasa, a ne verska grupa.
- **u prvoj polovini 1942.** Dopunom zakona o narodnoj odbrani uvedena je radna obaveza za sve narode „niže rase“ u Mađarskoj, pa samim tim i u Vojvodini.

„Samo za Jevreje“

Radionica: Porodica Salom

Preporučeni uzrast: učenici drugog ciklusa osnovne škole i učenici srednje škole

Cilj:

- Razumevanje načina života kroz povezivanje sa likovima u seriji *Miris kiše na Balkanu*
- Upoznavanje i povezivanje učenika sa ličnim pričama Jevreja koji su živeli u Srbiji
- Upoznavanje učenika sa uticajem antijevrejskih zakona na pojedince i na promene u društvu
- Istraživanje opasnosti diskriminatornih zakona za pojedince i grupe

Ishodi:

- Učenik je u stanju da razume način života Jevreja na Balkanu kroz primer prikazanih likova u seriji *Miris kiše na Balkanu*
- Učenik je u stanju da razume razorne uticaje antijevrejskih zakona na pojedince i društvo
- Učenik je u stanju da proceni dimenzije Holokausta
- Učenik je u stanju da prepozna diskriminaciju i preuzima odgovornost za njeno sprečavanje u savremenom društvu

Preporučeno trajanje radionice: jedan školski čas (45 minuta)

Materijal potreban za realizaciju radionice:

- odlomak iz serije *Miris kiše na Balkanu* možete preuzeti na: www.jevreji-pamte/prirucnik u radionici: *Porodica Salom*
- projektor
- kompjuter/laptop
- zvučnici
- tekst o sudbini likova iz knjige/serije (na kraju radionice)
- tekst o sudbini Jevreja u Srbiji (na kraju priručnika)
- Antijevrejski zakoni u Kraljevini Jugoslaviji za nastavnike (u radionici broj 2)

Tok radionice:

Uvod: (10 minuta):

Učenici gledaju odlomak iz serije *Miris kiše na Balkanu*. Nastavnik objašnjava da je serija nastala prema istoimenom romanu Gordane Kućić i da prikazuje život jedne sefardske jevrejske porodice u periodu od 1914. do 1945. godine.

Razrada: (20 minuta):

Podeliti učenike u grupe od po četiri do pet učesnika. Zadatak svake grupe je da osmisli nastavak životne priče, zasnovan na sceni koju su upravo pogledali. Svaka grupa predstavlja/čita svoju priču ostalima.

**Ukoliko imate na raspolaganju više od jednog školskog časa*

Svaka grupa treba da odglumi priču koju je osmislila. Ukoliko ima više članova grupe nego likova na sceni, podstaknite učenike da izmisle sporedne likove. Svaka grupa izvodi svoju predstavu pred celim odeljenjem.

Cilj ovog dela radionice je da uvede učenike u život jedne porodice, i da preko njihovih priča ukaže na to da je život ove porodice, kao i svake druge, mogao da se razvija u različitim pravcima.

Završni deo (15 min):

Nastavnik prepričava učenicima šta se na kraju serije i knjige desilo sa likovima i članovima porodice Salom. Nakon prepričavanja sledi diskusija.

Pitanja za diskusiju:

- Šta je moglo da prouzrokuje ovakvu sudbinu jedne porodice?
- Da li znate kakva je sudbina zadesila Jevreje tokom Holokausta i šta je sve prethodilo Holokaustu?

Nastavnik sumira pričom o životu Jevreja u Srbiji u vreme donošenja antijevrejskih zakona i o sudbini Jevreja tokom Holokausta. Ističe se uticaj ovih zakona na pojedince, porodice i na celu jevrejsku zajednicu. Posebna pažnja se pridaje opasnosti od diskriminacije pojedinaca i grupa u bilo kom društvu.

Cilj završnog dela je da ukaže na to kako je svakodnevni život jedne porodice prekinut i razoren tokom Holokausta, i da naglasi opasnost predrasuda i diskriminacije koji prethode ugrožavanju života mnogih.

**Treba napomenuti da je ova radionica uvod u izložbu Portreti i sećanja jevrejske zajednice u Srbiji pre Holokausta.*

Priča o sudbini likova

Život članova porodice Salom, likova iz romana Gordane Kuić *Miris kiše na Balkanu* i serije snimljene po uzoru na roman

Porodica Salom je bila jedna od mnogih sefardskih jevrejskih porodica koje su izbegle iz Španije i naselile se u Sarajevu. U porodici se govorio ladino, jezik sefardskih Jevreja. Roman prikazuje život porodice Salom neposredno pred početak Prvog svetskog rata, pa sve do kraja Drugog svetskog rata.

U kući su živeli deda Salom zvani Lijačo, njegova ćerka Estera, njen suprug Leon i njihovo šestoro dece (u knjizi se pominje i sedmo dete, najmlađi brat Elijas). Ćerke Laura (zvana Buka), Nina, Klara, Blanki i Riki i sin Isak (zvani Atleta).

Deda Lijačo umro je okružen svojom porodicom na dan kada je u Sarajevu ubijen austrougarski prestolonaslednik Franc Ferdinand.

Otac Leon je bio obućar, radio je vredno, ali je cela porodica živela skromno, jer je zanatom bilo teško izdržavati tako mnogočlanu porodicu. Umro je iznenada, u porodičnoj kući, sredinom tridesetih godina.

Majka Estera je održavala porodicu na okupu ručkovima i pričama o porodici i poreklu, uvek je podržavala svoju decu, bez obzira na mišljenje zajednice. Umrla je neposredno pred početak Drugog svetskog rata.

Najstarija sestra Laura, zvana Buka, udala se za Davida, mladića iz sarajevske sefardske porodice. Nakon rođenja blizanaca Leona i Kokija, David je oboleo od šizofrenije i odveden je u sanatorijum. Buka je umrla od duge i teške bolesti u katoličkoj bolnici u Sarajevu u prvoj godini Drugog svetskog rata. Sestra Nina, koja je bila sa njom do poslednjeg trenutka, nije joj rekla da su joj sinovi Leon i Koki ubijeni ubrzo nakon odvođenja u logor Jasenovac.

Nina je bila vlasnica salona koji je izrađivao najmodernije šešire tog vremena, udala se za Škora, Srbina iz Sarajeva, posle njegovog povratka sa fronta u Prvom svetskom ratu u kojem je bio regrutovan kao vojnik austrougarske vojske. Drugi svetski rat preživeli su u Sarajevu uz pomoć mnogobrojnih prijatelja i rodbine.

Klara je radila u salonu kod sestre Nine, bila je udata za Iva Valića Dalmatinca od kog se razvela dok su im deca, Pol i Didi, bila mala. Živela je neko vreme po Evropi, ali se sa decom vratila u Sarajevo iz kojeg je za vreme Drugog svetskog rata pobjegla u Italiju, gde su dočekali oslobođenje.

Blanki je bila udata za Srbina Marka Koraća, sa kojim je, u početku, zbog neodobravanja obe porodice da se venčaju, živela u vanbračnoj zajednici. Venčali su se uprkos svemu 1941. Malo potom, Marka su uhapsile ustaše, ali su ga prijatelji izbacili iz zatočeništva i njih dvoje su pobjegli u Beograd. U Beogradu su tokom rata menjali stanove i trudili se da sakriju činjenicu da je Blanki Jevrejka. Tokom rata rodila im se ćerka Vera.

Isak, zvani Atleti, u Prvom svetskom ratu je bio vojnik austrougarske vojske. Odselio se u Zagreb i postao novinar *Zagrebačkog vjesnika*, oženio se katolkinjom Zdenkom. Za vreme Drugog svetskog rata, pod lažnim imenom (svog nekadašnjeg zeta Iva Valića) sa suprugom se skrivao na selu, gde su oboje radili.

Riki je pre rata bila poznata balerina, međutim, kada je zbog bolesti prestala da se bavi baletom, u Beogradu je otvorila butik. Odvođenje u logor izbegla je uz pomoć prijatelja, koji su je pod lažnim imenom (Milica) sakrili u jednom srpskom selu.

Predlog literature i filmova za dalje proučavanje teme

Predlog literature za učenike:

Predlog literature je namenjen nastavnicima i učenicima. Potrebno je prvo da nastavnik pročita delo kako bi preporuka za određenu knjigu bila u skladu sa uzrastom, zanimanjem i mogućnostima učenika.

OSNOVNA ŠKOLA:

Ivo Andrić, Deca i druge pripovetke, ING komerc, Novi Sad, 1997.
David Grosman, Vidi pod: ljubav, Arhipelag, Beograd, 2007.
Danilo Kiš, Rani jadi, Gutenbergova galaksija, Beograd, 1995.
Aleksandar Tišma, Knjiga o Blamu, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990.
Branko Ćopić, Doživljaji Nikolettine Bursaća, Svjetlost, Sarajevo, 1980.
Ana Frank, Dnevnik Ane Frank, Mladost, Zagreb, 1979.

SREDNJA ŠKOLA:

David Albahari, Gec i Majer, Stubovi kulture, Beograd, 1998.
Ivo Andrić, Jevrejske priče, Čigoja, Beograd, 1999.
Kristofer Brauning, Obični ljudi: 101. rezervni policijski bataljon i konačno rešenje u Poljskoj, Fabrika knjiga, Beograd, 2004.
Eli Vizel, Noć, Rad, Beograd, 1988.
Ivan Ivanji, Čoveka nisu ubili, Prosveta, Beograd, 1954.
Ivan Ivanji, Aveti iz jednog malog grada, Gradska narodna biblioteka "Žarko Zrenjanin", Zrenjanin, 2009.
Danilo Kiš, Enciklopedija mrtvih, Knjiga-komerc, Beograd, 1997.
Danilo Kiš, Psalam 44, Prosveta, Beograd, 1983.
Đorđe Lebović, Aleksanda Obrenović, Nebeski odred, JDP, Beograd, 2009.
Kažimjež Močarski, Razgovor sa dželatom, Prosveta, Beograd, 1979.
Aleksandar Tišma, Kapo, Akademska knjiga, Novi Sad, 2012.
Aleksandar Tišma, Pre mita, Glas, Banjaluka, 1989.
Aleksandar Tišma, Upotreba čoveka, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2004.
Tibor Čereš, Hladni dani, Minerva, Beograd 1966.
Art Špigelman, Maus 1: Povest preživelog: moj otac krvari istoriju, Samizdat B92, Beograd, 2002.
Art Špigelman, Maus 2: I tu su počele nevolje, Samizdat B92, Beograd, 2003.
Pisma Hilde Dajc, dostupna na sajtu: www.semlin.info
Aleksandar Zograf *Pisma Hilde Dajč (strip)*

Predlog filmova za nastavnike i učenike:

Pored svakog predloženog filma u zagradi je naveden uzrast za koji je film preporučan. Bez obzira na preporuku, koja je okvirna, nastavnik može sa učenicima da pogleda predloženi film, ili da im preporuči za gledanje, ukoliko proceni da su određeno odeljenje, grupa ili pojedini učenik dovoljno zreli, kao i da proceni nespremnost svojih učenika za gledanje određenog filma. Poželjno je da nastavnik, pre puštanja filma na čas, sam pogleda film ili se obavesti o sadržaju radi sopstvene procene, što može učiniti na sajtu IMDB, unošenjem naslova filma u polje za pretragu. (<http://www.imdb.com/>). Kako bi se sprečilo pogrešno tumačenje istorije, važno je nakon gledanja filma razgraničiti sa učenicima šta je u filmu bila fikcija a šta „stvarnost“ tj. koji događaji/radnje su bile stvarno moguće, a koje scene/narativi su plod mašte.

Kad svane dan

Sve je osvetljeno po romanu Džonatana Safrana (12+ godina)

Kradljivica knjiga po romanu Markusa Zusaka (12+ godina)

Život je lep (13 + godina)

Jakov lažov (13 + godina)

Fateless po romanu Kertisa Imrea (13 + godina)

Sofjin izbor po romanu Viljama Stirona (13 + godina)

Šindlerova lista (15 + godina)

Edges of the Lord (15 + godina)

Ejmi i Jaguar (15 + godina)

Pijanista (16 + godina)

Čitač po romanu Bernarda Šlinka (17 + godina)

Trči dečaće trči po romanu Urija Orleva (15+ godina)

Dama iz broja 6 (dokumentarni)

Web stranice:

<http://savezscg.org/>, 13. 10. 2014

<http://www.centropa.org/>, 16. 06. 2014.

<http://www.serbianholocaust.org/>, 16. 06. 2014.

<http://www.ushmm.org/learn/holocaust-encyclopedia>, 16. 06. 2014.

<http://www.yadvashem.org/>, 16. 06. 2014.

<http://www.starosajmiste.info/sr/>, 10. 11. 2014.

<http://www.irenasandler.org>, 10. 11. 2014.

<http://www.auschwitz.org>, 10. 11. 2014.

Bibliografija i preporuke za dalje čitanje:

Gaon, Aleksandar (ur.), *Mi smo preživeli*, knjiga 1, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2001.

Gaon, Aleksandar (ur.), *Mi smo preživeli*, knjiga 2, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2003.

Gaon, Aleksandar (ur.), *Mi smo preživeli*, knjiga 3, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2005.

Gaon, Aleksandar (ur.), *Mi smo preživeli*, knjiga 4, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2007.

Gaon, Aleksandar (ur.), *Mi smo preživeli*, knjiga 5, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2009.

Gaon, Aleksandar (ur.), *Priručnik za učenje o Holokaustu*, Platoneum – Savez jevrejskih opština Srbije, Novi Sad, Beograd, 2012.

Grupa autora, *The crimes of the fascist occupants and their collaborators against Jews in Yugoslavia*, Jasenovac Research Institute, Belgrade, New York, 2005.

Gutman, Jisrael i Haim Šacker, *Holokaust i njegovo značenje*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2010.

Mladenka Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952) Kraj ili novi početak*, Beograd, 2009.

Levi, Primo, *Zar je to čovek*, Paideia, Beograd, 2005.

Israeli, Raphael, *The Death Camps of Croatia, Visions and Revisions, 1941-1945*, Transaction Publishers, New Brunswick, New Jersey, 2013.

Lang, Berel, *Post-Holocaust Interpretation, Misinterpretation, and the Claims of History*, Indiana University Press, Bloomington, 2005.

Laqueur, Walter, Judith Tydor Baumel, *The Holocaust Encyclopedia*, Yale University Press, London, 2001.

<http://savezscg.org/>, 13. 10. 2014.

<http://www.centropa.org/>, 16. 06. 2014.

<http://www.serbianholocaust.org/>, 16. 06. 2014.

<http://www.ushmm.org/learn/holocaust-encyclopedia>, 16. 06. 2014.

<http://www.yadvashem.org/>, 16. 06. 2014.

Jevreji u Srbiji danas

Danas su Jevreji u Srbiji integrisani u društvo i uživaju sva građanska prava, pripadaju svim društvenim slojevima i bave se različitim zanimanjima. Govore jezik sredine u kojoj se nalaze, najčešće srpski, a u nekim delovima Vojvodine mađarski, ili oba. Neki od članova zajednice znaju i hebrejski, dok samo nekolicina zna ili govori ladino i/ili jidiš. Jevreji u Srbiji su i sefardskog i aškenaskog porekla, među njima ima i verujućih i ateista, međutim, tokom velikih jevrejskih praznika (Roš ašana, Jom kipura), većina članova prisustvuje obeležavanju tih praznika. Takođe, veoma su česti i mešoviti brakovi sa pripadnicima srpskog i drugih naroda. Većina članova se povezuje sa zajednicom kroz kulturu, tradiciju ili iz socijalnih razloga.

Jevrejska zajednica Srbije danas broji oko 4000 članova. Najbrojnije zajednice su u Beogradu, Novom Sadu i Subotici, a postoje i u Somboru, Zrenjaninu, Kikindi, Pančevu, Zemunu i Nišu. Jevrejska zajednica u Prištini je, tehnički, i dalje član Saveza jevrejskih opština Srbije, iako su se gotovo svi članovi opštine iselili sa Kosova.

Sve zajednice se staraju o očuvanju jevrejske tradicije, kulture i identiteta kroz niz verskih, obrazovnih i društvenih programa koje nude svojim članovima. Nisu retka ni okupljanja među zajednicama u Srbiji, kao i među zajednicama iz cele bivše Jugoslavije, gde se diskutuje o aktuelnim problemima i mogućim rešenjima, ili o budućnosti zajednica, dok se, u isto vreme, neguju kultura i tradicija. Okupljanja i godišnji programi rada koncipirani su tako da nude aktivnosti za sve uzraste. Jevrejske zajednice rade i na očuvanju spomenika i mesta stradanja, i organizuju komemoracije žrtvama Holokausta. Zalažu se za borbu protiv antisemitizma, rasne netolerancije i svakog oblika diskriminacije, kao i protiv bilo kakvog ugrožavanja ljudskih prava i sloboda.

Aktivnosti zajednice su brojne – postoje klubovi i kampovi za decu i omladinu, seminari i okupljanja za studente. Mnoge aktivnosti su usmerene ka poljima umetnosti i kulture, a realizuju se kroz rad umetničkih grupa – neke od njih su pozorište Kralj David u Beogradu, plesne grupe Nahar Haeš iz Beograda i Ma'ajan iz Novog Sada, Srpsko-jevrejsko pevačko društvo Hor Braća Baruh i Srpsko-jevrejsko pevačko društvo iz Beograda, mešoviti hor Hašira iz Novog Sada, grupa Šira u'tfila koja neguje sefardsku muziku Balkana, Mediterana i Bliskog istoka iz Beograda, grupa J'haz Klezmori iz Novog Sada koja neguje klezmer muziku, itd. U većim zajednicama održavaju se kursevi hebrejskog jezika i judaizma, ženske sekcije, postoje socijalne službe koje pomažu starima i socijalno ugroženim čla-

novima ili onima koji su preživeli Holokaust. Postoje i klubovi za starije u kojima se odvijaju razne socijalno-humanitarne aktivnosti.

Savez jevrejskih opština Srbije bavi se i izdavaštvom knjiga, radova i jednomešnih novina Jevrejski pregled koje se bave pitanjima zajednice na lokalnom i međunarodnom nivou. U sklopu sinagoge Sukat Šalom u Beogradu izdaju se knjige koje se bave religijskim jevrejskim temama. Pri sinagogi se nalazi i jedina košer kuhinja u Srbiji. U Beogradu postoji Jevrejski istorijski muzej koji poseduje bogatu arhivu, čuva i neguje jevrejsko nasleđe, a kulturu i vrednosti promovise kroz izdavaštvo i izložbe, kao i učešćem na naučnim skupovima, simpozijumima, predavanjima i promocijama. Jevreji Srbije učestvuju i u radu brojnih organizacija, na međunarodnim dečijim letnjim kampovima ili seminarima i na taj način neguju svoj odnos sa drugim jevrejskim zajednicama u Evropi i svetu.

Pa ipak, nije sve tako sjajno kako bi se iz ovog dela teksta, na prvi pogled, moglo zaključiti. Pripadnici Jevrejske zajednice, svuda u svetu, pa i u Srbiji, suočavaju se neretko sa ehom okorelih stereotipa i predrasuda. Antisemitizam u Srbiji, nažalost, postoji, mada, ni izdaleka nije tako snažan kao u ostalim delovima Evrope. Antisemitski grafiti i plakati, sknavljenje jevrejskog groblja, negiranje Holokausta, antisemitski forumi, veb stranice i članci, ali i - prisutni su i u Srbiji. Neke nacionalističke organizacije (Ustavni sud Srbije je zabranio rad jedne takve organizacije, Obraz) šire mržnju prema Jevrejima i ostalim manjinama, najčešće prema Romima i pripadnicima LGBT populacije. One to čine i kroz izdavačku delatnost, ponovnim objavljivanjem Protokola sionskih mudraca (bez propratnog teksta koji bi objasnio da je reč o jednom od najčuvenijih falsifikata) i druge antisemitske literature (na primer: Pet krvavih revolucija judeo bankara, Svetosavski nacionalizam u judeo-masonskom okruženju, Holokaust - dogma judaizma, Talmud – izvornik satansko-judejskog porobljavanja čovečanstva, Prokleti Hanan, Judejska zavera protiv Boga i čoveka, Jevrejsko ritualno ubistvo).

Noviji tip dominantnog antisemitizma koji se širi zapadnom i srednjom Evropom neki autori nazivaju „noviji antisemitizam“ ili „anticionizam“. On je izgrađen u odnosu na dešavanja između Izraelaca i Palestinaca, a prisutan je i u krugovima radikalne desnice u Srbiji. Nedavni događaj u Francuskoj, napad na novinare časopisa Charlie Hebdo i ubistvo četiri Jevrejina tokom te „akcije“, napad na Jevrejski muzej u Briselu tokom leta 2014. godine, napad na jevrejsku školu u Tuluzu, kao i osuda koju trpe svi Jevreji širom Zapadne Evrope zbog nedavnih vojnih akcija Izraela u pojasu Gaze, svedoče da ovakav antisemitizam postaje sve rasprostranjeniji i jači. Poistovećivanje svakog Jevrejina sa politikom Izraela uzelo je maha širom Evrope i novi je razlog mržnje prema Jevrejima (zato se, na primer, Jevreji Francuske masovno iseljavaju iz svoje matične države, a Jevreji Engleske i Belgije žive u konstantnom strahu). Jevrejska zajednica Srbije ni izdaleka nije u takvoj situaciji, ali je zajednica u Srbiji, takođe, nužno pojačala mere bezbednosti.

Savez i Jevrejske zajednice Srbije neguju odnos sa državom Izrael kao i sa ambasadam Izraela u Beogradu. Mnogi članovi zajednice su posetili Izrael, makar jednom, tokom privatnih putovanja, kroz posetu porodici ili prijateljima koji tamo žive, ili su bili učesnici na nekom od seminara, konferencija ili obrazovnih putovanja koja su organizovale međunarodne jevrejske organizacije. Može se, sa

izvesnom suzdržanošću, reći da većina članova zajednice ima pozitivan odnos prema Izraelu, što ni u kom slučaju ne isključuje kritički stav prema određenim segmentima izraelske politike (upravo kao što svako od nas, bivajući istovremeno i građanin Srbije, ponekad zauzima kritički stav prema politici koju vodi Republika Srbija).

Među članovima zajednice rade i stvaraju umetnici, književnici, glumci, reditelji, muzičari, sportisti, političari, profesori, lekari... Svako od njih se, na svoj način, povezuje sa jevrejskim identitetom. Među njima postoje pojedinci koji se intenzivno bave jevrejskim temama, kao i oni koji su povezani sa judaizmom preko svog imena, prezimena ili porodice. U isto vreme, vrata zajednice su otvorena za šire građanstvo i prijatelje zajednice, koji rado posećuju različite programe i dešavanja, i na taj način učestvuju u životu zajednice.

Znameniti Jevreji na teritoriji današnje Srbije od 1990. godine do danas

Informacije su preuzete iz biografskog leksikona *Znameniti Jevreji Srbije*, Savez Jevrejskih opština Srbije, Beograd 2011 (http://savezscg.org/12_zanimljivosti/razno/Knjiga_ZJS.pdf)

Abinun Albert (Sarajevo 1913 – Beograd 2003) - diplomata, urednik Radio Jugoslavije i Radio Beograda, novinar i učesnik u Španskom građanskom ratu

Adam Olga rođ. Ungar (Banatsko Arandjelovo 1925 – Novi Sad 2012) - glumica, spiker

Adam Tibor (Subotica 1923 - Novi Sad 2010) - novinar

Adanja-Polak Mira (Miroslava) (Budimpešta 1942) - novinarka i urednica Radio-televizije Srbije

Azarija Cvi (Helfgot Herman) (Beograd 1913 – Savion, Izrael 2002) - rabin, pisac, veroučitelj, filozof

Albahari David (Peć 1948) - književnik, prevodilac, član van radnog sastava SANU

Almuli Jaša (Bukurešt 1918 - London 2013) - novinar, publicista, predsednik Jevrejske opštine Beograd

Altarac Elija-Eli (Sarajevo 1921 – Beograd 1990) - pukovnik avijacije JNA, direktor „Adrija ervež”-a

Altarac Majer (Sarajevo 1915 - Beograd 2005) - pravnik, pukovnik JNA, javni pravobranilac JNA

Anaf Marko (Požarevac 1909. – Beograd 2009) - biolog, lekar, profesor univerziteta

Asiel Isak (Drniš 1964) - rabin jevrejske zajednice u Srbiji, veroučitelj

Ast Teodor (Novi Sad 1940) - inženjer tehnologije, redovni profesor univerziteta, naučni radnik

Babić Goran (Vis 1944) - književnik

Beraha Izi (Umka 1932) - lekar

Berger Josip (Novi Sad 1929) - psiholog, profesor Univerziteta, psihoterapeut

Berković Eva (Novi Sad 1923 - Beograd 1991) - profesor univerziteta

Biro Zoltan (Budimpešta 1912 - Beograd 1998) - pravnik, sudija Vrhovnog privrednog suda

Bihalji-Merlin Oto (Zemun 1904 – Beograd 1993) - književnik, likovni kritičar i izdavač, Poznati pseudonimi: Peter Tene (Peter Thoene), Peter Merin, P.T, P.M.

Blam Mihailo (Miša) (Beograd 1947- Beograd 2014) - profesor, muzičar, basista, kompozitor, aranžer, džez publicista, producent, slobodni umetnik

Blam Nadežda (Beograd 1951) - glumica, prvakinja Drame Narodnog pozorišta u Beogradu, redovni profesor na odseku glume Akademije lepih umetnosti

Blam Rafailo (Rafael) (Beograd 1910 – Beograd 1991) - profesor muzike, dirigent, član filharmonije, kompozitor

Bogdanov Branka (Niš 1946) - reditelj, scenarista, producent, filmski i video kustos

Bošan-Simin Magda (Senta 1922 - Novi Sad 2004)- književnica i novinarka

Brandajs Karl-Dragutin (Čalma 1912 – Beograd 2006) - privrednik, direktor „Geneksa”

Brandajs Ivan (Zemun 1913 - Novi Sad 2003) - pravnik, savetnik u Jugoslovenskoj banci za međunarodnu ekonomsku saradnju, predsednik JO Zemun, član IO SJOJ

Brukner Bogdan (Zagreb 1931 - Novi Sad 2006) - arheolog, profesor univerziteta, akademik

Bruner Mirko (Budimpešta 1912 – Beograd 1992) - pravnik, diplomata

Bruner Ladislav (Stanišić 1920 – Beograd 1998) - novinar

Vajnman Robert (Apatin 1922) - privrednik

Vajs Vlatka (Beograd 1947) - hemičar, profesor univerziteta, naučni radnik, istraživač

Verber Eugen (Subotica 1923 – Beograd 1995) - judaista, pisac, prevodilac, novinar, naučni radnik, glumac, dramaturg, funkcioner u jevrejskim organizacijama

Volf Nikola (Subotica 1922 – Beograd 1995) - neuropsihijatar, redovni profesor univerziteta, psiholog

Gams Andrija (Subotica 1911 – Beograd 1997) - pravnik, profesor univerziteta

Geršković Leon (Bučje kod Slavonske Požege 1910 – Zagreb 1992)- pravnik, profesor univerziteta, političar, rezervni potpukovnik JNA, dopisni član SAZU

Glid Nandor (Subotica 1924 – Beograd 1997) - skulptor, profesor univerziteta

Glišić Nebojša (Beograd 1941 – Beograd 2008) - novinar, književnik, slikar

Danon Oskar (Sarajevo 1913 – Beograd 2009) - kompozitor, dirigent, akademik

Danon Cadik (Sarajevo 1918 – Beograd 2005) - rabin, diplomata, veroučitelj

Davičo Leon (Beograd 1926 - Meseri, Švajcarska 2009)- novinar

David Miša (Mandelos 1942 – Beograd 2000) - arhitekta, potpredsednik Jevrejske opštine Beograd, potpredsednik Saveza jevrejskih opština Jugoslavije

David Filip (Kragujevac 1940)- književnik, dramaturg i redovni profesor Fakulteta dramskih umetnosti Univerziteta u Beogradu

Darvaš Andrija (Subotica 1928 – Subotica 2011) - biolog

Debijađi Hagara (Sarajevo 1922 – Beograd 2005) - lekar, pukovnik saniteta JNA

Deleon Elijas-Eli (Beograd 1923 - Beograd 2001) - inženjer mašinstva, direktor TE „Nikola Tesla” u Obrenovcu, major JNA

Demajo Aleksandar (Beograd 1923 - Beograd 1998) - diplomata, političar

Dinulović Predrag (Novi Sad 1917 – Beograd 1991) - pozorišni reditelj i upravnik pozorišta

Ejdus Predrag (Beograd 1947) - glumac, prvak Drame Narodnog pozorišta u Beogradu, upravnik Narodnog pozorišta u Beogradu, profesor Akademije umetnosti u Beogradu

Elazar Jovan (Niš 1948) - inženjer elektrotehnike, vanredni profesor Elektrotehničkog fakulteta Univerziteta u Beogradu, predsednik Jevrejske opštine Beograd

Elazar Josif (Dobo 1916 -Beograd 1994) - slikar, potpukovnik JNA

Erenrajh Maksimilijan (Travnik 1921 – Beograd 2003) - novinar, prevodilac, književnik

Ivanji Ivan (Zrenjanin 1929) - književnik, dramaturg i prevodilac

Ivanji Ildi (Zrenjanin 1933) - novinar, pisac, snimatelj, režiser, voditelj

Janković Vidosava (Rim 1919) - prevodilac i vanredni profesor u penziji Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu

Josif Haim Enriko (Beograd 1924 - Beograd 2003) - kompozitor, redovni profesor Muzičke akademije u Beogradu, redovni član SANU

Julijus Đuka (Beograd 1925 - Detroit 1991) - novinar

Kabiljo- Šutić Simha (Zagreb 1938 - Beograd 2008) - književnik i književni teoretičar

Kadelburg Zoran (Vršac 1950) - matematičar, redovni profesor Matematičkog fakulteta Univerziteta u Beogradu

Kadelburg Lavoslav (Vinkovci 1910 – Beograd 1994) - sudija Vrhovnog suda, predsednik Saveza jevrejskih opština Jugoslavije

Kalef-Simonović Breda (Rahel) (Beograd 1930) - operna pevačica, mecosopran, prvakinja Beogradske opere

Kemenj Julije (Kikinda 1927) - inženjer hemijske tehnologije

Kerenji Aleksandar (Novi Sad 1940) - lekar, vanredni profesor Medicinskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu, šeflaboratorijskog odseka za imunobiologiju tumora odeljenja za imunologiju Instituta za onkologiju u Novom Sadu

Klaić Dragan (Sarajevo 1950 - Amsterdam 2011) - profesor univerziteta, teatrolog, pozorišni kritičar

Klajn Ivan (Beograd 1937) - lingvista, istoričar jezika, profesor Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu, član SANU

Klajn Lajčo (Subotica 1925 – Subotica 2007) - pravnik, sudija Ustavnog suda Vojvodine, profesor univerziteta

Klajn Petar (Budimpešta 1950 – Subotica 1993) - psiholog, profesor

Kovač Karlo (Titel 1914 - Novi Sad 2007) - profesor, pravnik, publicista

Kovač Teodor (Nova Kanjiža/Novi Kneževac/ 1923) - lekar internista - endokrinolog, dijabetolog, profesor univerziteta

Kon Predrag (Beograd 1955) - lekar epidemiolog, načelnik jedinice za imunizaciju Gradskog zavoda za javno zdravlje Beograd

Korać Žarko (Beograd 1947) - psiholog, docent univerziteta, političar, potpredsednik vlade, narodni poslanik

Koš Erih (Sarajevo 1913 – Beograd 2010) - književnik, prevodilac, redovni član SANU, poznati pseudonimi: E. Minić i E. K.

Kuić Gordana (Beograd 1942) - književnica, anglista

Lanji Babić Stevan (Subotica 1921 - Novi Sad 2010) - novinar, publicista

Lapid Josef (Lampel Tomi) (Novi Sad 1931 - Tel Aviv 2008) - novinar, direktor Izraelske televizije, ministar, potpredsednik izraelske vlade

Lebl Aleksandar (Beograd 1922) - novinar

Lebl Ženi (Aleksinac 1927 - Tel Aviv 2009) - novinar, pisac, istoričar

Lebović Đorđe (Sombor 1928 – Beograd 2004) - dramaturg i scenarista

Levental Zdenko (Grabovac 1914 – Bern 1999) - lekar, profesor Medicinskog fakulteta

Levi Aleksandar (Jagodina 1915 – Beograd 1999) - pravnik, zamenik republičkog javnog tužioca, predsednik JO Beograd, predsednik Hora *Braća Baruh*

Levi-Jovović Eva (Žabalj 1924) - lekar, profesor univerziteta

Levi Mirko (Novska 1920 - Beograd 2002) - pogonski mašinski inženjer, general-major

Levi Stevan (Bela Crkva 1908 – Beograd 1995) - privrednik, predsednik JO Beograd

Lehner-Dragić Mira (Beograd 1936) - slikar

Liht Sonja (Subotica 1947) - sociolog i politički aktivista

Loker Tibor-Cvi (Novi Sad 1915 – Izrael 2014) - omladinski cionistički aktivista, urednik jevrejskih novina, novinar, izraelski diplomata

Lukić Vera (Beograd 1936) -neurolog, redovni profesor univerziteta, predsednica Ženske sekcije JOB, predsednica Koordinacionog odbora ženskih sekcija SJOS

Mates Leo (Osijek 1911 – Beograd 1991) - diplomata, politički radnik

Mejuhas Haim (Beč 1920 – Beograd 2001) - vazduhoplovni inženjer, pukovnik vazduhoplovstva JNA, profesor Mašinskog fakulteta u Mostaru

Mel David (Sieradz, Poljska 1912 – Beograd 1993) - lekar, pukovnik saniteta JNA, profesor VMA

Mladinov David (Split 1946) - jevrejski kulturni radnik, književnik

Mošić Aleksandar (Cirih 1919) - inženjer tehnologije

Mrčarica Estera (Sarajevo 1933) - biolog, profesor univerziteta

Najman Dragoljub (Beograd 1931 – Beograd 2007) - diplomata

Najman Julija rođ. Klopfer (Ivanovo Polje 1905 – Italija 1990) - pisac i dramaturg, poznati pseudonim: Julija Naumović

Najfeld Vesna (Beograd 1947) - genetičar, profesor univerziteta

Nahmijas Danilo (Bugojno 1926) - književnik

Nedomački Vidosava (Kluž 1924 – Stapari 2011) - arheolog, vanredni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu

Nećak Aleksandar (Novi Sad 1938) -inženjer arhitekture, bivši predsednik Saveza jevrejskih opština Srbije

Ofner Franja (Amir Francis) (Novi Sad 1913) - novinar, diplomata

Papo Izidor (Ljubuški 1913 – Beograd 1996) - hirurg, profesor hirurgije na VMA, član SANU, general-pukovnik sanitetske službe, glavni hirurg JNA

Peković Slobodanka (Kosovska Mitrovica 1942) - književna istoričarka

Parnel Rut (Rut Niderbaher) (1923-1992) - balerina, poznati pseudonim: Katarina Simić

Perić Marko (Dreksler Velimir) (Đakovo 1914 - Pariz 2000) - novinar, španski borac

Petrović-Škero Vida (Beograd 1952) - sudija, predsednica Vrhovnog suda Republike Srbije

Pinkas Haim-Mile (Beograd 1919) -poslovni čovek

Polak Đuro (Donji Miholjac 1908 – Beograd 1998) - pravnik, pukovnik JNA, sudija Vrhovnog vojnog suda

Preger Andreja (Pečuj 1912) - pijanista, profesor Muzičke akademije, doktor pravnih nauka

Presburger Josip-Dodi (Subotica 1911 – Beograd 1990) - diplomata, advokat, prevodilac, aktivista u jevrejskim organizacijama

Radeni Andrija Štajenberg (Boka u Banatu 1916) - istoričar

Radošević Nenad (Rajs Natan) (Sarajevo 1912 – Beograd 2008) - inženjer tehnologije

Radošević Anika rođ. Špicer (Sčasni) (Češke Budjovice 1915 – Beograd 2004) - balerina

Raičević Mihailo-Miša (Zagreb 1936) - pravnik, diplomata

Rajs Dina (Zagreb 1938) - arhitekta

Rajzinger Dan (Kanjiža 1934) - grafičar, slikar

Rajs Jovan (Zrenjanin 1933) - lekar forenzičar/ sudski medicinar

Rajh Arnold Pavle (Bingula 1907 – Beograd 1992) - advokat, sudija i funkcioner u pravosudnim organima, ministar

Rajh Vladimir (Ruma 1939) - diplomata, pravnik

Ras Eva (Balaš Vagner- Stević Ras, Eva Marija) (Subotica 1941) - glumica, književnica, slikarka, slobodni umetnik

Rafajlović Boža (Avram) (Beograd 1923) - novinar

Remer Đura (Jichak) (Kisač 1926 – Holon 2011) - agronom

Ribner Miroslav (Čakovec 1929 – Beograd 2009) - diplomata, oficir JNA, funkcioner u jevrejskim organizacijama

Romano Nenad (Skoplje 1951) - producent Televizije Beograd, docent na Fakultetu dramskih umetnosti u Beogradu

Rozenberger Aleksandar (Novi Sad 1925) - lekar - rendgenolog, profesor univerziteta

Romano Solomon (Sarajevo 1919 – Beograd 2010) - general major JNA

Rot Nikola (Koroš, Austro-Ugarska 1910 – Beograd 2007) - psiholog, profesor univerziteta, dekan Filozofskog fakulteta, naučni radnik, pisac, istraživač, pedagog

Sablić Jelisaveta-Seka (Beograd 1942) - glumica

Sablić Stefan (Beograd 1976) - pozorišni reditelj, kantor

Savin Egon (Sarajevo 1955) - pozorišni reditelj, profesor režije na FDU u Beogradu

Salberger Ervin-Stanko (Pale 1912 – Beograd 1995) - general-major artiljerije JNA

Sanjina - Šiljegović Mira (Baum Mira) (Bršadin 1921 – Beograd 2010) - primabalerina, koreograf

Sekelj Laslo (Subotica 1949 – Beograd 2001) - sociolog, profesor univerziteta, istraživač, naučni radnik

Simin Nevena (Novi Sad 1950) - novinarka, književnica

Singer Aca (Bačka Topola 1923) - bankar, predsednik Saveza jevrejskih opština Jugoslavije/Srbije

Tadmor Šlomo (Verthajm Edgar) (Novi Sad 1926) - diplomata, političar

Tajtelbaum Raul (Prizren 1931) - novinar

Takač Artur (Varaždin 1918 - nestao 2004) - sportista i sportski radnik, funkcioner sportskih saveza u zemlji i inostranstvu, visoki funkcioner Međunarodnog olimpijskog komiteta

Timar Eva, rođ. Balog (Sombor 1926 – Beograd 2008) - građevinski inženjer

Timarov Srđan (Beograd 1976) - glumac

Tišma Aleksandar (Horgoš 1924 - Novi Sad 2003) - književnik, član Vojvođanske i Srpske akademije nauka i umetnosti, poznati pseudonim: Pavle Gost

Todorović Lerer Vojo (Lerer Samuel) (Mostar 1914 – Beograd 1990) - general-pukovnik JNA

Tutunović Drita, rođ. Maloku (Beč 1944)- sastavila je ladino-srpski rečnik i dve zbirke sefardske poezije drugih umotvorina, snimila je album pesama na ladinu

Ferari Rahela (Frajnd Roza Bela) (Zemun 1911 – Beograd 1994) - glumica, prvakinja Jugoslovenskog dramskog pozorišta

Filipović Frida rođ. Grajf (Sarajevo 1913 – Beograd 2002) - književnica, scenarista, prevodilac

Fišer Đorđe (Novi Sad 1933 - Novi Sad 1992) - novinar, književnik, humorista

Fišer Eva (Daruvar 1920) - slikar

Flajšer Dimić Miroslava (Beč 1921 – Beograd 1992) - lingvista

Han Ruben (Zagreb 1946 – Beograd 2008) - lekar, profesor univerziteta

Hiršl Radovan (Zagreb 1946) - slikar

Hrabak Bogumil (Zrenjanin 1927 – Beograd 2010) - istoričar, profesor univerziteta, akademik

Husar-Doder Marta (Novi Sad 1920 – London 2005) - lekar, profesor univerziteta

Cvejtin Tatjana (Novi Bečej 1948 – Subotica 2011) - književnica

Ciner Paja (Bela Crkva, 29. X 1922) - dipl. inženjer, profesor univerziteta, pukovnik

Čavić Dejan (Zenica 1934) - glumac, pomoćnik upravnika Ateljea 212, profesor Akademije umetnosti u Beogradu, prevodilac

Čavčić Eva rođ. Cuker (Bačka Topola 1923) - inženjer tehnologije, naučni radnik, aktivni član jevrejske zajednice

Šalamon Tibor (Zrenjanin 1914 –Zagreb 1995) - dermatovenerolog, profesor univerziteta

Šalgo Judita (Novi Sad 1941 - Novi Sad 1996) - književnik i prevodilac

Šomlo Ana (Negotin 1935) - novinar, pisac i prevodilac

Šosberger Pavle (Budimpešta 1920) - građevinar, jevrejski javni radnik, istoričar

Štajner Hari (Beograd 1930) - novinar, osnivač i direktor Medija centra

Štajner Alfred (Slavonska Požega 1910 – Beograd 1990) - lekar, maksilofacijalni hirurg, profesor Medicinskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, načelnik VMA

Štajnic Tibor (Bačka Topola 1913 -Novi Sad 1992) - novinar

Štraser Toma (Sombor 1922 - Ženeva 2001) - lekar, kardiolog, profesor univerziteta, funkcioner Svetske zdravstvene organizacije

Priručnik je nastao u saradnji *Saveza jevrejskih opština Srbije* i organizacije *Haver Srbija* i zamišljen je kao obrazovno-vaspitni materijal namenjen onima koji žele da se informišu o temama vezanim za jevrejsku zajednicu i kulturu na prostoru današnje Srbije i za Holokaust. On je takođe namenjen i onima koji su u kontekstu datih tema zainteresovani da učestvuju u podučavanju dece, učenika i mladih kroz metodologiju interaktivnog formalnog i neformalnog obrazovanja.

Teme kojima se priručnik bavi aktuelne su i široko primenljive, budući da takođe dotiču pitanja suzbijanja diskriminacije, stereotipizacije i rada na razvoju poštovanja različitosti i bogatstva kultura u savremenom društvu, što su ujedno i teme na kojima organizacija *Haver Srbija* aktivno radi kroz obrazovne projekte namenjene svim generacijama.

Ovaj priručnik sadrži predlog obrazovnih radionica za rad sa decom školskog uzrasta koje se mogu realizovati pre i/ili nakon posete izložbi *Portreti i sećanja jevrejske zajednice u Srbiji pre Holokausta*, kao i materijal koji se bavi pitanjima obrazovanja o Holokaustu i istorijom jevrejskog naroda na prostorima današnje Srbije. Priručnik nudi i predloge za dalja čitanja i upoznavanja sa ovom tematikom.

Priručnik su napisale i sastavile saradnice i volonterke organizacije *Haver Srbija*: Sonja Viličić, Dragana Stojanović, Đenka Mihajlović i Vera Mevorah.

Elektronska verzija priručnika:
www.jevrejipamte.org/prirucnik